

Наталя Старченко

СУДОВА РИТОРИКА ЯК ВИЯВ ЦІННОСТЕЙ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ КІНЦЯ XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова)¹

Функціонування правових норм у судовій практиці, взаємодія права/прецеденту/звичаю/ціннісних настанов, співвідношення правової сфери і позасудових механізмів у процесі залагодження конфліктів – важливі складові поняття правової культури. Відповісти ж на питання про її характер у ранньомодерний час означає продемонструвати мало не всі сутнісні характеристики аналізованої спільноти, оскільки правова сфера охоплювала найрізноманітніші взаємовідносини між людьми, як владні, формальні і неформальні, так і глибоко приватні.

Між тим судові акти – практично єдине джерело для дослідження цього кола питань на українських землях у ранньомодерний час – є вкрай специфічним свідченням минулого. Важко сказати, яка частина реальності відобразилася в джерелах, а яка залишилася за межами скарг і судових процесів, що було нормою, а що історик тільки приймає за неї, адже в поле його уваги потрапляє переважно адвокатська риторика. Тож у цьому разі цілком доцільною видається настанова дослідника на недовіру до джерела, адже адвокатів передовсім йшлося про те, щоб представити ситуацію у вигідному для клієнта світлі.

Свідченням того, що історик має справу з вкрай «непевним свідком», є зустрічні скарги героїв конфліктних історій, за якими можна простежити певні стратегії їх конструювання. Чи не найпоширенішим з них є вибирання із зазвичай багатоактного перебігу конфлікту тих епізодів, що свідчать на користь скаржника, й оминання несимпатичних дій самого автора, в результаті чого перед дослідником постають дві різні історії, об'єднані хіба що датою, місцем та іменами учасників. Тож аналіз саме цього матеріалу особливо яскраво увиразнює проблему обмеженості історика у його намаганні відтворити минуле. Обидві сторони зазвичай використовували один і той же риторичний ресурс, звертаючись до аксіоматичних, ідеальних шляхетських наста-

¹ Моя найщиріша вдячність Ігореві Тесленку як дискусійному і вкрай уважному читачеві мого тексту, а також Юрію Волошину за його доброзичливу оцінку моєї праці.

нов – пам'ятати про страх Божий, дотримуватися «права посполитого», зберігати спокій у спільноті, культивувати чесноти «поштивого» шляхтича. Обидві сторони конструювали свій образ за подібною схемою – спокійні, мирні, нічого нікому не винні, відтак, безпечні, такі, що не мають конфліктів і не сподіваються на насильство. Супротивник, своєю чергою, поставав «гвалтівником» цих настанов, який віроломно, без попереднього повідомлення, не маючи підстав, «непристойно» нападав, діяв, як ворог, жорстоко і немилосердно.

До того ж в аналізі конструювання обвинувачень і виправдань не варто забувати про особу писаря з його набором мовних кліше, який різноманітні деталі оповідей, пряму мову персонажів, їхні емоційні ескапади мусив вкласти в прокрустове ложе формуляру. Інша справа, що часто озвучувані, ці кліше мусили входити в риторичну культуру шляхти, актуалізувати і закріплювати каркас шляхетських цінностей.

Тож адвокатські репліки з точки зору їх відповідності реаліям історик мусить брати під сумнів, водночас дотримуючись певного ступеня довіри до них у тій частині, де йшлося про апеляцію до значущих для спільноти цінностей. Адже їх адресатами були судді – члени шляхетської корпорації, від яких залежало, будуть мотивації зауважені, а чи відкладені як неважливі – та шляхта, що масово з'їздилася на судові засідання, тим самим перетворюючи суд на публічне місце, де слухали, записували, дебатовали. Незле також мати на увазі, що культурні настанови спільноти не були незмінними, раз і назавжди даними, а формувалися й актуалізувалися також в ході судових дебатів.

Спробую на прикладі одного резонансного судового процесу з приводу вбивства королівського секретаря Балтазара Гнівоша з Олексова, що розпочався у володимирському гродському суді 1588 р., проаналізувати мотивації і стратегії адвокатів та суддів як членів шляхетської корпорації з їхнім набором пріоритетів. У полі уваги також буде проблема співвідношення «права посполитого», «которое всим в панствах короля его милости ровно справедливость дает»², безумовної цінності, на якій незмінно акцентують увагу джерела, і відносної стабільності шляхетської спільноти, для підтримання якої, схоже, шляхті доводилося жертвувати правом.

«Тобе самому и потомькомъ твоимъ буду ся мьстити»³

Історія, один із фінальних епізодів якої взятий нами для аналізу, почалася задовго до 1588 року і була пов'язана з проблемою спадкування нерухомості (королівського надання – міста і замку Свинюх з присілками, що належали до Володимирського староства, та низки куплених маєтків на Волині), на які по смерті їх власника – Михайла Михайловича Свинюського – претендували як його кровні родичі, двоюрідні брати Жоравницькі, так і новий чоловік

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 578.

³ Там само. Спр. 6, арк. 50 зв. – 51 зв.

вдови княжни Катерини Чорторійської, Балтазар Гнівош з Олексова, особа чужа для шляхетської спільноти Волині, однак близька до королівського двору. Ця обставина, а також майновий інтерес монарха в даній справі визначили нового власника, яким після тривалих конфліктів і судових процесів по королівському рішенню став коронний шляхтич Балтазар Гнівош⁴.

Проте такий результат не зупинив волинських шляхтичів Жоравницьких в їхніх домаганнях повернути маєтки; вони, схоже, тільки вичікували своєї години. Невідомо, що послужило безпосереднім поштовхом для переходу прихованої до часу ворожнечі у відкриту форму. Ймовірно, досягло критичної маси незадоволення волинської шляхти поведінкою нахабного «чужака», свідченням чого можуть бути його конфлікти з сусідами⁵, а також велика кількість учасників даної історії. Відзначимо, що в досить закритій шляхетській корпорації Волині в стосунку до вихідців з інших земель, зокрема – коронних, домінувала позиція протиставлення «добре осілого», а, отже «поштивого шляхтича» чужаку (детальніше про це трохи далі): «Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, же-м ты есть корунный человек, осядлости тут не маеш»⁶. Втім, історія ця цілком може претендувати на окрему мікроісторичну роботу, нас же цікавитимуть тільки її заключні епізоди.

Отже, 29 липня 1588 р. на володимирському гродському уряді Войтех Грибовський, слуга Балтазара, оповідав, що 26 липня на маєток його пана Козлів наїхали Ян Жоравницький з сином і Марко Жоравницький разом з

⁴ За рішенням луцького замкового суду від 1 листопада 1561 р., підтвердженого Зигмунтом Августом 2 січня 1562 р., Свинюхи з присілками залишалися в руках вдови по Михайлу Свинюському, княжни Катерини Чорторійської «доживотно», тобто до її смерті, а 20 лютого 1581 р. Стефан Баторій передав ті землі Балтазару Гнівошу на тих же умовах; інші, куплені маєтки, які Чорторійська тримала від першого чоловіка в певній сумі грошей (в «оправі»), були заставлені нею Балтазарові в 4 тис. кіп. Під час процесу у володимирському гродському суді між Жоравницькими (Яном Марковичем з братаничами – Марком Олександровичем, підкоморичами Тимофієм і Яном Михайловичами та Яном Василевичем) і Балтазаром Гнівошем після смерті його дружини сторони продемонстрували на підтвердження своїх прав низку відповідних документів (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 199–200, 454–461, 1585 р.). Див. також: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 8. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. К., 1907. С. 219–280; Российский государственный архив древних актов. Ф. 389, оп. 1, д. 192, арк. 110–110 зв., 112 зв. – 114, 114, 198–199 (тут і далі за мікрофотокопіями: ЦДІАУК. КМФ-36, спр. 192, 198, арк. 59 зв. – 63 зв.).

⁵ Серед ображених, зокрема, брати Черневські, у яких Балтазар Гнівош відібрав отчину – наданий на вічність їхньому батькові Павлові Михайлом Свинюським маєток Войнин, про перипетії боротьби за землю див.: ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 359 зв. – 364 зв.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 69. Це протиставлення зазвичай виходило на яв у побутових конфліктах. Звернімо увагу на вербальну реакцію щодо «ляхів» «присяглого урядника», луцького гродського писаря Сасина Русина Берестецького під час суперечки з Криштофом Гуйським: «...соромотячи увес народ славныи Короны Полское тыми словы, которые словы я, Кгуиский, для учтвое мовы скромне [...] пишу, то есть яко вси поляцы сут злых маток сынове» (ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.).

помічниками і татарами, полонили Балтазара, пограбували маєтність, поранили слуг, спалили двір, а потому, «загоны обычаем неприятелским пустивши, маєтности такъ панские, въ волварках будучие, яко и боярские, и подданных его м[и]л[о]сти п[а]на Гневоша, побрали, полупили». Одразу повідомити про це слуги не могли, боячися засідок на дорогах; Грибовському вдалося добратися до Володимира манівцями⁷.

30 липня ще один Балтазарів слуга – Вавринець Верховський – розширив список нападників, назвавши, окрім ініціаторів наїзду, також Олександра Загоровського, Григорія Колмовського, Януша Угриновського, Василя і Костянтина Борзобогатих Красенських, Михайла Гулевича, Кіндрата Хорошка та інших, «которых пре короткост часу доведатис мы ся не могли». Скаржник теж акцентував увагу на присутності серед нападників татар, а оповідаючи про спалення панського двора, зауважив, що діялося те «татарским обычаем, который звык огнем землю пустошит»⁸.

5 вересня брат Балтазара Гнівоша – лятовийський староста Ян Гнівош з Олексова перед великою кількістю шляхти подав скаргу до володимирського гродського суду про вбивство брата, вказавши передовсім на ініціаторів злочину – луцького войського Яна Жоравницького та його дружину Олену Коптівну, а також співучасників – їхнього сина Томаша Жоравницького, Олександра Загоровського⁹, Марка Жоравницького, а також кременецького земського суддю Антонія Яловицького та Григорія Колмовського, чії слуги за наказом панів брали участь у цих подіях. Слідом перераховувалися імена осіб, що були, найімовірніше, слугами волинської шляхти, як стверджував Ян Гнівош. Серед учасників згадуються також дубенські татари володимирського старости князя Костянтина Острозького. Проте цей перелік охоплював не всіх причетних до наїзду осіб. Брат убитого зауважував, що він залишає за собою право в ході розслідування ініціювати судовий процес проти «иным многим, [...] участником и помочником их».

Після традиційних для подібних скарг вступних формул про сваволлю порушників «покою посполитого», які знехтували страх Божий і любов до ближнього, зверхність короля і Божу справедливість, «право посполите» і свою «поштивість», конкретизувалася деталь, що мала засвідчити невластиву для шляхтича поведінку нападників – наїзд на дім відбувся без попереднього оголошення про можливі ворожі дії: «не огородивши, яко пристояло цнотливим людем, пристойности своее шляхетское, ани одповеди давши, ани пофалки учинивши».

⁷ Там само. Спр. 21, арк. 437 зв. – 428.

⁸ Там само. Арк. 577–587 зв.

⁹ Олександр Загоровський був одружений з Олександрою Олександрівною Жоравницькою, сестрою Марка Жоравницького, однак мені не вдалося встановити – був він укладений до описуваних подій чи після них. 10 серпня 1598 р. Олександр Загоровський з дружиною за судовим декретом вимагали від Марка Жоравницького ¼ частини Блудова, що могло бути пов'язане з виплатою Жоравницькій посагу від її брата (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 114–115).

Далі Ян Гнівош повідомляв, що його брат, повернувшись з Володимира до свого маєтку Козлова з засідання гродського суду, де мав справу з Олександром Загоровським, почувався цілком безпечно, «не маючи ни с ким отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причини».

Судова справа, що її Балтазар провадив з Олександром Загоровським, за ініціативи підстарости Андрія Романовського була перенесена на приятельське полагодження, а зазвичай період між «рознятем на вгоду», тобто рішенням вдатися до полюбовного суду, і самим цим актом вважався часом перемир'я між ворогуючими сторонами¹⁰.

Однак 26 липня, в ніч з вівторка на середу, Томаш Жоравницький та Олександр Загоровський, отримавши інформацію від шпигунів, з великою кількістю помічників «обычаемь непристойным ночным неоповедне», «зрадливо», наїхали на Козлів, полонили Балтазара, пограбували дім, серед іншого забравши та понищивши всі листи на маєтності, зокрема, порвавши королівське надання на маєток Свинюхи, а потому двір спалили і зрівняли з землею.

Балтазара привезли до маєтку Жоравницьких Блудова й ув'язнили, тим самим порушивши одну з фундаментальних шляхетських «вольностей» – особисту недоторканність: «не волно шляхтича, правом непереконаного, сажати». Потому акцент у скарзі робився на діях Олени Коптівни, яка образами, побоями і голодом вимагала від полоненого майнових записів на користь своєї родини. Участь чоловіка зводилася практично до асистування дружині.

Врешті, Жоравницькі, порушивши обіцянку зберегти Балтазарові життя, у четвер наказали його вбити, а тіло невідомо де поділи («огнем тило спалили чили утопили, чили на покармь бештиюм подали»), тим самим вчинивши навіть над «поганський» звичай – не давши можливості близьким по-християнськи поховати небіжчика:

¹⁰ Факт передачі справи Балтазара Гнівоша з Олександром Загоровським на приятельське полагодження через посередництво гродського судді, який згадується у скарзі брата вбитого, варто поставити під сумнів, про що свідчить судовий декрет від 27 липня (середа), вже після ув'язнення Жоравницькими Балтазара у своєму маєтку Блудові. Скоріш за все, позивач намагався максимально поглибити вину оскаржених. Тож викладена у декреті справа виглядає таким чином. 23 липня в суботу розпочався процес по скарзі Загоровського на Балтазара про наїзд його урядника і підданих на Загоровський ґрунт і пограбування підданих 9 вересня 1587 р. Оскаржений заявив, що наїздити не наказував, тож позивач, перш ніж звертатися до суду, мав попросити його про «справедливість», тобто про відшкодування втрат, яке він би давно вчинив. Загоровський у відповідь вимагав від Балтазара присягнути у правдивості його слів. Суд пристав на цю вимогу, однак Гнівош відмовився, тож присяга була присуджена підданам Загоровського. Балтазар просив дозволу на апеляцію, однак суд її не допустив, посилаючись на конституцію 1578 р. про заборону апеляції з приводу грабевів. Через пізню годину завершення справи відклали до середи, оскільки в понеділок і вівторок було свято, тож у призначений день піддані Загоровського присягли, а суд присудив йому відшкодування з боку Балтазара Гнівоша у розмірі 58 кіп (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 391–393 зв.). 21 жовтня вже після виведення «шкруптинії» Яном Гнівошем Олександр Загоровський пробував ув'язатися в Козлів за цим декретом, однак урядник його не допустив (Там само. 811 зв. – 812 зв.).

«Погребу жадного ведле звычайу хрестянского повинным смутным чинити не дали и овшем над поганский обычаи себе поступили, воли тиранской и злои мысли своєї догожаючи».

Наступного дня в п'ятницю Жоравницькі наїхали на королівське місто і замок Свинюхи, однак штурм їм не вдался. До того ж захисники полонили кількох нападників, які були доставлені на уряд, де й дали свідчення. Далі в текст скарги внесені оповіді двох із них – Малхера Кравця, блудівського урядника, який близько двадцяти років служив Янові Жоравницькому (і чия дружина теж перебувала на службі при Олені Коптівні) та гайдука Каспера Голубка, що в пошуках служби прийшов з товаришами на Волинь з Луківського повіту¹¹. Спроба влаштуватися до Балтазара, на відміну від кількох щасливіших побратимів, йому не вдалася. Однак добрі люди порадили Касперу звернутися до Яна Жоравницького, що той і зробив, опинившись на службі незадовго до вбивства Гнівоша¹².

Малхер Кравець, який під час описуваних подій перебував у Блудові, повідомив ряд додаткових деталей, серед яких – оповідь про те, що Балтазар просив у Яна Жоравницького і Олени Коптівни зберегти йому життя в обмін на Свинюхи і заставлені Жоравницькими маєтки, а також додаткову суму грошей. Потому ті з півгодини про щось радилися, а опісля скликали слуг і наказали кільком блудівським підданам вбити полоненого.

Кравець також зауважив, що напередодні наїзду на Козлів до Блудова приїздив Григорій Колмовський, а війський освенцімський Станіслав Інвальський був у Жоравницьких під час ув'язнення Гнівоша.

Каспор Голубок твердив, що не знав нічого про плани своїх панів, і стояв на сторожі під час наїзду на Козлів. Інші учасники штурму Свинюх свідчили – Жоравницький їх упевнив, що вони їдуть туди не на збройну акцію по захопленню маєтку, а на ув'язання, тобто легальне перебирання його до своїх рук (зазвичай за судовим декретом або за погодженням сторін). Серед тих, хто деталізував картину нападу на Козлів, був також слуга Балтазара Гнівоша Миколай Коритковський, який перебував при панові під час наїзду.

З оскаржених лише Григорій Колмовський намагався опротестувати в гроді звинувачення на свою адресу, як це прийнято було серед волинської шляхти, адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шлях-

¹¹ Звернімо увагу на факт міграцій великих груп людей в пошуках служби на Волинь, що складала той значний ресурс служебників, які перебували практично в кожному шляхетському дворі, див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 6. К., 2006. С. 85–130.

¹² Порада особі, яку Балтазар відмовився взяти за слугу, звернутися до Жоравницького засвідчує звичну практику маніпулювання слугами у шляхетських конфліктах, зокрема, переманювання їх від недоброзичливців. У даному разі напружені стосунки поміж панами робили Каспера від початку заручником ситуації.

тича¹³. Наступного дня після внесення скарги Яном Гнівошем, 6 вересня, він визнав, що до нього дійшли чутки про звинувачення його в наїзді на Козлів як помічника Жоравницьких, а також про погрози мститися панів Гнівошів на його адресу: «...перед немало зацными людми отповеди и пофалки немалые в невинности моей противко мене чинят». Тож Колмовський задекларував свою невинність:

«Я сам, так тежъ слуги мои, ни хто з дому моего с [а]ном Жоравницким на той злой справе не были, не тылко жебы-м сам мил на таковых непотребных злых речах быт, але-м того и в помышленю моемъ николи не мял, кгда же-м и сам ест шляхтич, и вим, што почому ходит, и завше-м ся того, яко невинныи ч[о]л[о]в[е]къ, готов так паном Гневошом, яко и каждому справит и невинност свою ясне покажу»¹⁴.

Оголошення родичами убитого про помсту причетним до вбивства (і зазвичай їхнім родичам, слугам і підданам) не було риторичним. Так, 22 вересня Томаш Жоравницький скаржився на Яна Гнівоша, слуги якого побили і невідомо де поділи Томашевого слугу Петра Хорощка¹⁵.

15 вересня до володимирських гродських книг був внесений королівський лист, виданий у Кракові 6 вересня на прохання Яна Гнівоша, де йшлося про те, що кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Збаразький як володимирський і кременецький старости (за їхньої відсутності – гродські урядники), а також володимирський земський суд мали дозволити й усіляко сприяти проведенню шкрутинії (слідства) братом убитого. У тексті листа зауважувалося, що шкрутинія мала виводитися за приписами конституції 1578 р., тобто у випадку провадження справи на сеймі для пришвидшення процесу кожна зі сторін повинна була провести попереднє слідство за дозволом гродського чи

¹³ Див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 115; Старченко Н. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) / Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 175; Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 304–305. Див., наприклад, протестацію, вчинену Дем'яном Гулевичем на Янову Несвицьку, яка перед тим звинуватила його в убивстві чоловіка: «Смели снать на мене, человека почтивоного, мужа доброе славы, и на с[и]на моего Александра, учинити протестацые криминальныи, славе нашої доброи шкодливые, а праве доткливые, о чомъ мне ведаючи, не годилосе того замовчати» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, 1599 р.); а також аналогічне визнання Івана Обуха Воштинського з приводу оскарження його братами Липськими в убивстві їхнього брата: «...ославленное доброе славы ч[о]л[о]в[е]ка почтивоного, спокоиноного и никому ни в чом невинного, змыслне а неправдиве вложили и вчорашнего дня тут до книг кгородских записати дали; [...] яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 315 зв., 1583 р.).

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 606 зв. – 607.

¹⁵ Там само. Арк. 635 зв. – 636.

земського суду, а також на судовому засіданні («роках») оголосити його результати в присутності контрагента¹⁶. Для «ведення шкрутинії» суд мав виділити зі свого складу двох членів або уповноважити своїм листом інших двох осіб-депутатів для опитування свідків у справі; свідчення мали бути зафіксовані письмово і запечатані, так що сторони дізнавалися про результати слідства безпосередньо на засіданні суду¹⁷.

У нашій справі особи, що мали свідчити у справі про вбивство Балтазара з боку його брата, були особисто викликані позовами до суду, а саме – луцький підкоморій Ян Харленський, Федір Шимкович Шкленський, Василь Гулевич, кн. Роман Сангушко і його локацький урядник Гнівош Резанович, Михайло і Яцко Марковські, Ян Молинський, Матей Гроновський, князі Андрій і Януш Козеки, Олександр Кисіль та свинюські євреї-орендарі (орендарі невдовзі по наїзді на Козлів, 4 серпня, вже засвідчували у володимирському гроді нанесені шкоди¹⁸)¹⁹. Переважна більшість серед них – власники маєтків, чий ґрунти межували з володіннями Балтазара Гнівоша. Конституцією передбачалося, що число осіб до виведення шкрутинії не мусить перевищувати дванадцять, саме стільки шляхетних обивателів було позовано. Під час судового процесу з боку Гнівошевого адвоката звучатиме обґрунтування такої практики – він переконував, що особисте свідчення позваних до виведення шкрутинії у такій кількості перед оскарженими мало забезпечити більшу об'єктивність, аніж письмове, тим більше від невеликої кількості осіб (трьох), як це часто траплялося:

«В справе такої, которая се в ночи стала, его м[и]л[о]сть пан староста иначи справен быти не може, одно през свядецтва, которого чинит не хоче без видомости обвиненого, бо если же тут сведецтва голые през листки и картки идут, далеко болшь сведецтво перед урядомъ, очевисто сознаное, допущено быти маєт, и если же трох светковъ сведецтво, на картце под печатю поданое, до уряду принято бывает, далеко болшь то тут перед урядом сознаное и поприсяжноое принято быти маєт»²⁰.

Особи, що мали свідчити у справі про вбивство Балтазара Гнівоша з руки його брата, навряд чи володіли детальною інформацією про наїзд. Їхнє знання, напевно, ґрунтувалося на чутках, що загалом були важливою частиною судового процесу і вступних актів до нього. Серед свідків відсутні слуги, на чий оповідях ґрунтувалася попередня скарга лятовичського старости. Це по-

¹⁶ Volumina constitutionum. Т. II. Vol. 1 (1550–1585). S. 409.

¹⁷ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских. М., 1855. Кн. 23. С. 210–212. На жаль, розвідки, що були б присвячені процедурі виведення шкрутинії, на сьогодні відсутні. Маємо лише згадки про цей спосіб доведення в загальних оглядах судового процесу Польської Корони в ранньомодерний час.

¹⁸ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 441.

¹⁹ Там само. Арк. 650 зв. – 650 зв.

²⁰ Там само. Арк. 698.

яснювалося тим, що за правовими нормами і звичаєвими практиками слугам заборонялося свідчити у суді за пана чи проти нього: «Ест право посполитое, иж слуга и подданыи против пана ани за паномъ светчить не може»²¹.

Окрім головних ініціаторів подій, була оскаржена і позвана «ку прислуханию и вивоженю шкрутиниум» також низка шляхтичів²², яких, втім, Ян Гнівош 15 жовтня під час засідань гродського суду звільнив від раніших обвинувачень. Ними були – гродський писар Адам Букоємський, Михайло і Андрій Загоровські, Костянтин Колпитовський, Іван Холоневський, Григорій Колмовський, Януш Угриновський, Іван і Давид Яковицькі, волинський підвоєвода Іван Калусовський, Богуш Липленський, луцькі возні Матис Славогурський і Каспор Богуш²³. Логічно припустити, що всі ці особи раніше були звинувачені помилково, однак деякі деталі дають підставу говорити якщо не про їхню причетність до цієї історії, то, принаймні, про обізнаність у підготовці операції, наближеність до безпосередніх учасників події і пов'язаність між собою²⁴. Як пам'ятаємо, свідки вказували, що освенцімський війський Станіслав Інвальський приїздив у Блудів з візитом вже після ув'язнення Балтазара, «трактуючи о пана Гневоша»²⁵, а Григорій Колмовській з'явився там напередодні наїзду. Інформація в спільноті переважно усної комунікації розповсюджувалася швидко, до того ж події відбувалися під час роботи гродського суду, водночас періоду товариських зустрічей, «бесед», ділових угод і розрахунків, демонстрації сили і символічного капіталу в житті шляхти. До того ж Козлів, масток Балтазара, розташовувався недалеко від Володимира. Тож цілком очевидно, що шляхетський загал знав про події у Козлові і Блу-

²¹ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 30, арк. 70. Втім, зрідка фіксуються й інші уявлення. Так, кухарка у справі своїх господарів заявила: «Я одну душу маю и тую Богу ховаю, як ми пан мои не брат, так теж и пани не сестра, правду казати буду» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 67).

²² Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 653 зв. – 655, 5.10.1588 р.

²³ Там само. Арк. 678.

²⁴ Так, Григорій Колмовський був одружений з дочкою Антонія Яловицького, чії слуги брали участь у наїзді, а Адам Букоємський фігурував серед свідків його заповіту, датованого 24 лютого 1589 року (КМФ-36, спр. 199. Арк. 27–30 зв.). Дружиною Івана Холоневського була Марина Андріївна з Колпитовських, двоюрідна сестра Костянтина Колпитовського (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 199 зв. – 200, 1584 р.). Холоневський періодично фігурує як свідок різних актів Колпитовських, зокрема, при складанні тестаменту дружиною Остафія Колпитовського (брата Костянтина) Уляною з Кутровських (ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 384–385 зв., 1590 р.). Ян Калусовський був одружений з Федорою Яківною з Колпитовських (Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 355 зв.). Серед приятелів Загоровських в актах різного характеру фігурують Григорій Колмовський і Януш Угриновський (Спр. 16, арк. 186 зв., 240–242). Свідками на дільчому акті Іваничів Тимофієм і Лазаром Іваницькими посеред інших осіб фіксуються Михайло Загоровський і Гнівош Калусовський (Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 280–287, 1584 р.). Звичайно, зв'язки поміж окремими членами родин не конче свідчать про добрі стосунки поміж іншими. Однак за вкрай розрізненої інформації судових книг такі свідчення принаймні можуть слугувати для попередніх висновків. Про можливі зв'язки між іншими учасниками трохи згодом.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 581 зв.

дові, міг втрутитися і, принаймні, спробувати полагодити ситуацію, однак цього не зробив.

Деталі оповідей свідків теж вказують на допомогу Жоравницьким від багатьох сторонніх осіб. Так, Голубок повідомляв, що дорогою на Козлів до загону прилучилася велика кількість людей: «Людии немало поткалисмы конныхъ, которые нам дорогу заездчали и з нами ся злучали и сполне ехали, але я их не знаю»²⁶. Зауважу, що Януш Угриновський і Григорій Колмовський у попередній скарзі Яна Гнівоша були звинувачені саме у насланні слуг.

Присутність серед звинувачених возних теж цілком вмотивована, якщо врахувати певні повсякденні практики шляхетського соціуму. Возний перебував при кожному важливому етапі життєдіяльності шляхтича, легітимізуючи його, а також у тих випадках, які в далекій або близькій перспективі могли спровокувати конфліктну ситуацію. У возному була зацікавлена й сторона, яка вдавалася до протиправних дій, оскільки він міг надати у суді вигідні для неї свідчення²⁷. Тим більше, що поймаєний Каспор Богуш у свій час був служебником Олександра Жоравницького, батька ініціатора наїзду Яна Жоравницького, і отримав у 1580 р. від свого пана за вірну службу на вічність з правом повного володіння дві волоки землі і двох підданих у маєтку Десятині, присілку Блудова²⁸. За цих обставин він міг опинитися в почті передовсім як слуга чи клієнт Жоравницьких. Другий возний Матис Славогурський визнав, що «в четвергъ на свитанью был у Жоравницкого въ Блудове»²⁹.

Врешті-решт, звинувачені були лише ініціатори наїзду – луцький війський Ян Жоравницький, його дружина Олена Коптівна та безпосередні учасники наїзду на Козлів – їхній син Томаш Жоравницький, Олександр Загорівський та слуги Жоравницьких – Кіндрат Хорошко і Лаврин Карпінський, а також ті особи, чії слуги брали участь у нападі – кременецький земський суддя Антон Яловицький, Марко Жоравницький, Василь і Костянтин Борзобогаті Красенські.

²⁶ Там само. Арк. 582.

²⁷ Про участь возних у житті шляхетської спільноти Волині див.: *Старченко Н.* Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. К., 2008. С. 134–162.

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 465 зв. – 466, 1580 р.; запис датований 17 березня 1580 р., а 20 червня Каспор Богуш фіксується як луцький возний (Там само. Арк. 724). Цілком імовірно, що подарована земля перепусткою до отримання ним вознівського уряду, який могла обіймати лише осіла на Волині особа. Тож вознівство стало черговим служебницьким обов'язком Каспора, водночас увівши його до шляхетської корпорації як формально повноправного члена.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 721–721 зв. Звернімо увагу на репліку Івана Букоємського в іншій справі, зверненій до возного, що приїхав у справі без надання від уряду (практика цілком легальна, передбачена рядом правових актів); він підкреслював, що відсутність уповноважувального листа чинить возного приватною особою, яка діяла на руку недоброзичливців Букоємського: «...такъ нерядовне необычайне ездись, tedy я тебе не маю за возного, але за одного помочника тых моих кгвальтовников, от которых до мене ест пришьоль» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 65 зв., 1584 р.).

Позови до кожного з обвинувачених³⁰ містили сталі формули, де передовсім вказувалося на великий розголос цієї справи, а також на неприпустимість вчиненого для поштового шляхтича: такий нечуваний «выступок» «кож-дого доброго слушне ображати мусит». Злочин був переповнений ганебни-ми для честі шляхтича діями:

«...шляхтич полский з дому кгвалтовне взят, сромотне веден, не вспоминам наяз-ду, пожоги и злупеня дому, всаженья въ везенье, трутизноу поеныи, шацованыи [?], до контрактовъ незносных привожоныи, наконецъ, на штуки зрубаныи»³¹.

Окрім того, тіло Балтазара Гнівоша не було поховане, що, як вказувалося в тексті, не дозволяють собі ні погани, ні деспотичні монархи, навіть участь засуджених злочинців зазвичай буває краща:

«То реч тяжкая – забит брата невядоме неслыхане; тяжшая, же учтивою по-гребу и послуги остатнее тилу его учтивою учинити ся не може, навет бы-вае лито и у поган або монарховъ пышных, удилне пануючих, у которых в руках влада речи и особ замыкается, и злочинца, правомъ и винами кара-ныи, лепшую и звычайнейшую учтивост мевает»³².

У позовах оскаржених містилися й звинувачення, які напевно є риторич-ними фігурами, що маркували переступ за межею будь-яких допустимих норм. Так, Ян Жоравницький – ініціатор нападу – був оскаржений у власно-ручному вбивстві беззбройного Гнівоша, розчленуванні тіла та відмові в похованні небіжчика. Власне, такі дії мали викликати аналогії з ганебним ремеслом ката, що здійснює четвертування³³:

«Там же связаного окрутне забил еси и на штуки зрубал еси. А потом в мих оболочки, в бочку вложил еси и ноги и руки пообъгинавши, зашпунтовал еси. А потом в ставе утопил еси и так окрутне, незбожне, неотповедне над живым и мартвым телом злостливое мысли своеи доказовал еси, погребъ над звычайи поганскийи непристоинныи учинил еси»³⁴.

³⁰ Там само. Арк. 694 зв. – 698 зв. (справа Олександра Загоровського), арк. 678–680 (Яна Жоравницького), арк. 680 зв. – 682 зв. (Галена Коптівна), арк. 683–685 (Томаш Жоравницький); позови також по Томаша Жоравницького (арк. 683–685); Кондрата Хорошка (арк. 685 зв. – 688 зв.), що мешкав на маєтку Кнегининському у Луцькому повіті, який до суду не став; Лаврина Карпинського (арк. 689–691 зв.) – до суду не став; Марка Жоравницького про наслання слуг (арк. 698 зв. – 703 зв.), на процесі його представляв умоцований Бобрикович, як і в інших справах, аргументи наводилися ті ж самі, що й у справах інших учасників; по Костянтина Борзобогатого про наслання слуг (арк. 703 зв. – 708); по Василя Борзобогатого (арк. 708–712 зв.) про наслання слуг.

³¹ Там само. Арк. 695–695 зв.

³² Там само. Арк. 695.

³³ Про інвективу «кат» і пов'язані з нею конотації див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 136–138. Втім, у рамках помсти навіть вчинки, що були недопустимі для поштивої особи, втрачали оціночні конотації; так, скажімо, слово «кат», що маркувало особу поза межами спільноти через заняття недобрим «ремеслом», могло уживатися на означення сили і могутності героя. Див.: Костырев В.Г. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. 2009. Вып. 70 (1–2). С. 207.

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 679–679 зв.

Однак, схоже, що рицарський етос допускав застосування насильства у тих формах, які за нормальних обставин вважалися неприпустимими для поштового шляхтича, якщо воно виявлялося «відповіддю на порушення певних правил і неписаних законів, властивих цій групі осіб». Ненависть у такому разі набувала вигляду праведного гніву³⁵.

Деталі смерті Балтазара, як і поводження з його тілом, а, відповідно, і ступінь безпосередньої участі у вбивстві окремих осіб, не могли бути відомі оскаржувачу, тож ішлося про конструювання нарративу через звертання до відомих топосів, настанов і упереджень. Так, позбавлення небіжчика поховання через кидання його у воду пов'язувалося з поганою смертю, було знаком безчестя³⁶. Розчленування тіла, на якому акцентував увагу скаржник, траплялося серед погроз про помсту, а також самих актів помсти. Так, воротний луцького замку Афанасій Рупша скаржився на Лукаша Чешевського, який «перед веле людми добрыми мни отповеди и пофальки на здоровье и на горло мое вчинил, поведаючи, ижъ, деи, ты, воротъный, о томъ ведаи, же я тебе где кольвекъ потъкавши, з ручницы забю, або ты на штуки розсекамъ»³⁷.

Звернімо також увагу на деталі іншої справи – розправи над кількома особами з роду Гулевичів, їхніми слугами і приятелями, зініційованої Маркіяном і Миколаєм Семашками з помічниками: кінцівки і голови загиблих були посічені, а потому тіла притоплювалися у багні ближнього ставу: «... паствечися над ними, тираньске до болота их никоторых волочили, и ногами тила ихъ в болото доптали»³⁸. Такі акти засвідчували, що для нападників передовсім йшлося про помсту; риторика скарги Яна Гнівоша теж відсилала слухачів/читачів до цілком зрозумілих понять. Призвідців смерті Балтазара оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які мали б бути, зважаючи на характер події.

У скарзі також зустрічається вираз «воля тиранська», що на різний спосіб присутній і в інших справах, пов'язаних з актами жорстокого насильства. Поняття «тиран» і «тиранія» питомо увійшли в політичну лексику Речі Посполитої ранньомодерного часу переважно через дискусії про місце і функції короля у державі в рамках дебатів про найліпшу кандидатуру до трону в часи перших безкоролів'їв (1572–1576)³⁹. Засаднича настанова шляхетської культури – жодна особа не може вивищуватися понад право – реалізувалася

³⁵ Костырев В.Г. Жестокость на войне... С. 206.

³⁶ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 134.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 94, 1575 р.

³⁸ Там само. Спр. 55, арк. 524, 1599 р.

³⁹ Уживання поняття «тиран» і «тиранія» в політичній лексиці Речі Посполитої аналізується за роботою Шимона Бжезінського, див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. T. 1. Warszawa, 2008. S. 287–389.* Ширше функціонування цих понять у контексті європейської політичної культури, включно з проблемою вибору короля під час перших безкоролів'їв у Речі Посполитій, розглядає у своїй монографії Ігор Конколевський, див.: *Kąkolewski I. Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. Warszawa, 2007.*

у вимогах щодо особи короля: він не мусив урядувати відповідно до своєї волі і бажань всупереч правам і звичаям. Тож у літературі поняття «тиранія» переважно формувалося через стосунок «король – право».

«Антитиранський» спалах у шляхетських настроях був також започаткований стратою баніта Самійла Зборовського за ініціативи канцлера Яна Замойського у травні 1584 р. і подальшою конфронтацією з ним родичів небіжчика, в яку був втягнутий широкий шляхетський загал. Епітет «тиран» у стосунку до Замойського активно уживався у тогочасних текстах і через спосіб, на який був спійманий Зборовський, і через подальше поводження з в'язнем: використання шпигунів задля отримання інформації, напад на шляхетський дім з наслання канцлерових приятелів і чужоземців уночі, без попередження, підступно, під час сну осіб «беззбройних і безпечних», захоплення майна Самійла, піддання в'язня психічним тортурам і скарання його канцлером через катівські руки без сеймового суду. Тож дії канцлера і великого коронного гетьмана передовсім характеризувалися як результат ненависті і гніву приватної особи, а тиранський характер події виявлявся в жорстокості поводження з «жертвою-мучеником» і в способах провадження операції.

Окрім політичної сфери, зустрічається уживання поняття «тиранія» і щодо повсякденних комунікативних практик – наїздів, конфліктів, домінування сильнішого над слабшим («скільки є могутніх осіб у Польщі, стільки й тиранів»⁴⁰) – тобто йшлося про «тиранію багатьох». Зазвичай, під це поняття підпадали випадки кривавої розправи з супротивником.

Тож зразком для розбудованої риторики скарги могла послужити обігова література і політична мова періоду, що передував справі про вбивство Балтазара Гнівоша – справа Зборовських і третє безкоролів'я. Тим більше, що адвокатом брата забитого виступав шляхтич з Руського воєводства, чий обиватель були досить тісно пов'язані зі шляхтою Краківського воєводства – місцем драматичних епізодів протистояння Замойського та його опонентів. На 90-і рр. уживання поняття «тиранський вчинок» в оскарженнях про шляхетські наїзди і пов'язані з ними акти насильства на Волині стає загальником.

До не вповні типових ситуацій можна занести обвинувачення дружини Яна Жоравницького – Олени Коптівни – мало не як головної ініціаторки жорстокого поводження з Гнівошем. Їй інкримінували спробу його отруєння, нанесення власною рукою ножової рани і, врешті, наказ про «тиранське» поводження з тілом убитого:

«А потом трутизну в потраве давала еси и, приправивши, через служебницу свою слала еси. А наконец, коли вечер приходил, з мужем и з сыном своим, и з слугами твоими п[а]на Балцера Гневоша забила еси. И коли, деи, у ног твоих упал, сама ногою его пхнувши, и рукою своею ножом его зранилас, а на остаток тело его на штуки ростинат казала еси и тыранство – без погребу закрыла и путопила еси»⁴¹.

⁴⁰ *Brzeziński S.* Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym... S. 358.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 681 зв.

Перенесення основної ваги обвинувачення на жінку не було характерним для судового процесу Волині, де домінувала позиція щодо неї як не вповні дієздатної. Жінка традиційно перебувала «подъ владзою мужа своего»⁴², тож саме він виступав її природнім опікуном і у випадку необхідності обстоювати її інтереси, і в разі оскарження її іншими особами: «Каждый муж есть старшая голова жоне своеи, а винен есть о ее кривду яко о свою мовити, жебы ся ее справедливость стала»⁴³. Звернімо увагу на репліку Станіслава Русіяна під час судового процесу, де однією зі сторін в процесі виступала його дружина: «Я у малжонки своее есть мужем власным и опекуномъ ее, которая без мене [...] у права стояти и справоватисе не можетъ»⁴⁴. А у відповідь на звинувачення Станіславом Раєцьким княгині Григорової Сангушкової у наїзді на його маєток, як говорилося у скарзі – з насланя чоловіка і з власної «хути», адвокат позваної твердив: «... кгвалтовне наеждат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не приналежит, так сеж о кгвалтовный наезд справовати се не повинна»⁴⁵. І хоч подібні адвокатські аргументи зазвичай наражалися на протилежні за змістом твердження супротивної сторони, що суттєво розхитувало гендерну асиметрію, вона все ж позначалася на способі жіночої ідентифікації: «справами [судовими] не могучи [справовати] мы сами яко стан белоголовский»⁴⁶; жінка, даючи «моц» брату, зауважує: «а так я, яко белая голова, не могучи сама [стати] яко на сие роки, так и на пришлые, аж до скончания тое sprawy»⁴⁷.

Попри настанову соціуму щодо жінки як особи з певними дефектами дієздатності внаслідок слабкості статі, вона володіла нерухомістю і мала матеріальний і символічний ресурс для маніпулювання чоловіками в родині – синами, чоловіком, слугами. Так, Олізарова Кирдеева Мильська, конфліктуючи зі своєю сестрою, дружиною князя Курбського, насилає на їхній спільний маєток Дубровицю своїх служебників, наказуючи їм «врядника кн[я]зя Курпского дубровицкого и слугъ его на смерть позабивати и тежь бояр, мещан и подданных его дубровицких, кого бы одно могли битъ, забит велела, такъже самого князя, бояр, слугъ, мещан и подданных его грабит и кривдить и шъкоды чинити казала, и такъ, деи, имъ просто мовила, што, деи, имъ злого вырядите и учините, то все на мой карбъ, и том, деи, во всемъ я вас сама заступлю»⁴⁸. Зазвичай цей владний ресурс зростав у випадку вдівства жінки а чи її повторного заміжжя, особливо, коли вдова виявлялася багатшою за

⁴² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 299, 1596 р.

⁴³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20, 1572 р.

⁴⁴ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 75–78 зв.

⁴⁵ Там само. Спр. 12, арк. 45–47 зв., 68–71, 1599 р. Однак при ближчому розгляді мусимо розцінити слова князя не стільки як переконання, скільки як намагання увільнити свою дружину від судової відповідальності за участь у наїзді на маєток сусіда в якості керівника збройного загону (Там само. Арк. 69).

⁴⁶ Там само. Спр. 10, арк. 543 зв. – 544 зв.

⁴⁷ Там само. Спр. 4, арк. 33, 1577 р.

⁴⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв., 1570 р.

другого чоловіка. Тож кількість звинувачень жінки в насланні чоловіка/синів/слуг на маєтки сусідів за такого її становища суттєво зростала⁴⁹. У цьому контексті цілком зрозумілою стає риторичність запитання, звернутого скривдженою стороною до шляхтича, чия дружина, володіючи маєтком, була ініціаторкою граничних суперечок: «Ты, пане Иваницкий, чи наимитом в жоны своее живеш, [...] кгда в томъ имени владности и моцы не маш»⁵⁰.

Втім, і заміжня жінка, як засвідчують окремі випадки, попри практично повну формальну залежність від свого чоловіка і відсутність її у публічному просторі, мала засоби для впливу на чоловічі рішення. Неформальні владні механізми зазвичай функціонували через систему родинних зв'язків. Показовою у цьому плані є справа князя Дмитра Козеки з Киселями про межові суперечки, яка розглядалася у Володимирському земському суді. Після завершення слухань князь упродовж чотирьох днів змушений був ходити до суду по копію протоколу. Врешті, він таки її отримав, однак випис із актових книг не відповідав, за його словами, справжньому ходу справи. Тож не знайшовши правди у земському суді, князь Козека вніс до гродського суду скаргу на земських урядників, де наводить такі причини своєї невдачі: «Не был певен судеи с причин, же сестра рожоная панов Киселевъ ест у малжонстве за паном судею, а пани подсудковая есть неприятелем мни самому и всему дому моему»⁵¹.

Оборона честі була справою чоловіка, традиційно скарги про образу дружини вносилися до суду саме ним, адже важлива складова доброї слави шляхтича залежала від репутації жінки. Однак її оборона лежала не лише на «малжонкові» і його кровних родичах, а й на чоловіках її батьківської родини⁵². Це могло втягнути досить значну кількість шляхтичів у з'ясування стосунків, залежних від інтересів жінки, а чи й від її симпатій/антипатій. Звернімо увагу, зокрема, на текст однієї з «цедул», надісланих Костюшковичеві Хоболтовському і Яковицькому шваграми Василя Шолухи Яковицького: «О том ведце, же прияцеля нашего и сестры нашей до кгардль и маєтносцей наших

⁴⁹ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів... // Київська старовина, 2001. № 4. С. 20–42.

⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135, 1569 р.

⁵¹ Там само. Арк. 243. Вороже ставлення підсудкової Марини Яковицької до князя Козеки пояснювалося ж її конфліктом з княгинєю Козечиною, про який довідуємося зі справи про намагання заподіяти шкоду княгині пані підсудковою шляхом ворожіння (Там само. Арк. 113–113 зв.). Що спричинило ворожнечу між двома жінками – залишиться таємницею назавжди, але справа князя Козеки запам'яталася надовго. Десь приблизно через рік Василь Гулевич, висловлюючи невдоволення роботою суду, зауважив: «Я вас тым не соромочу, одно того стерегу, абы ми ся так же не стало, яко первеи князю Козици, которыи з вами ешче о то в праве стоит» (Там само. Спр. 5, арк. 282 зв.).

⁵² Звернімо увагу на факт оборони дочки у випадку її нещасливого подружнього життя батьком і, в перспективі, братами. Так, Гнівош Калусовський заявляє своєму зятеві Богуфалу Іваницькому: «За тот жал мои, которыи ми ся диетъ от зятя моего и дочце моеи, а жоне его, в коротьком часе если не я самъ, теды сынове и приятели мои за тот жалъ намъ и смихъ, которыи он с почтывеи дочки моеи и з нас всихъ чинить, поткает его тое, чого ся не сподеваеть. Вмисто смеху будет пану плачь и жалост» (ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 17, арк. 498).

престац не хцемы, поки нас стац може конечне»⁵³. А брати Калусовські серед погроз заподіяти шкоду Федорові Солтану вказують причину своєї помсти – скаргу сестри на кривди з його боку: «Ты можеш быти от нас небезпечен, бо певне помстим кривды сестры н[а]шои на горле твоємь и слуг твоих»⁵⁴. Маємо також приклад «цедули одповедной», тобто листа з погрозами мститися від Олександра Калусовського до Настасі Гулевичівни, дружини Івана Калусовського, яка була призвідницею Олександрового конфлікту зі своїм братом Дем'яном Гулевичем⁵⁵.

На останок аналізу вступних формул скарги Яна Гнівоша зауважу також, що вчинок Жоравницьких і їхніх помічників характеризувався як «новий» на Волині: «...кгвальтовнымъ и новым, неслыханым, злым а непристойным учинком покои посполитыи и домовое безпеченство взрушили»⁵⁶. За допомогою цього поняття маркувалося, скоріш за все, погіршення старого доброго порядку внаслідок невластивих для шляхетського загалу дій⁵⁷. Попри риторичність посилення на новий звичай, слід зауважити, що згадок про справи подібного масштабу до кінця 90-х років в актових книгах не зустрічається.

Судове засідання за скаргою брата Балтазара розпочалося 15 жовтня. Ян Жоравницький, Олена Коптівна, Томаш Жоравницький та їхні слуги Кіндрат Хорошко та Лавринець Карпінський до суду не з'явилися⁵⁸. Інтереси Олександра Загоровського, Костянтина і Василя Борзобогатих та Марка Жоравницького представляв адвокат («умоцований») Іван Бобрикович, який збудував захист за певним сценарієм⁵⁹. Після обов'язкового читання позову, тобто проголошення обвинувачення, яким започатковувався процес, і перед контроверсіями або «розмовами» сторін⁶⁰ він виголосив протестацію. Вказавши, що обвинувачення зачіпають «добру славу і учтивість шляхетську» його клієнтів, Бобрикович передовсім наголошував на публічному характері претензій, адже застосування в судочинстві «шкрутинії», відсутньої у II Литов-

⁵³ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 170 зв., 1574 р.

⁵⁴ Там само. Спр. 7а, арк. 92, 1573 р.

⁵⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 38 зв. – 39, 1593 р.: «...usadziła się na mnie brata swego, chcząc mia pozbawicz zdrowia mego».

⁵⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 578.

⁵⁷ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 144–146.

⁵⁸ Оскільки ці особи до суду не з'явилися, не надали жодної інформації і не прислали від себе уповноважених, то процес проти них звівся до читання позовів та доведення позивачем через шкрутинію своїх обвинувачень. Далі свідчення осіб з боку Яна Гнівоша були письмово зафіксовані, а справа передана на розсуд короля. До гродських книг потрапили лише тексти позовів і коротка інформація про рішення суду.

⁵⁹ Деталі захисту цих осіб Бобриковичем цілком збігаються, тож далі я посилатимусь лише на справу Олександра Загоровського, яка була вписана до книг першою, до того ж йшлося про особу, що особисто брала участь у наїзді, тоді як всі інші, окрім Жоравницьких, що до суду не стали, звинувачувалися в насланні слуг.

⁶⁰ Нагадаю, що процес мав змагальний характер, де сторони почергово обмінювалися репліками (звинуваченнями/аргументами на своє виправдання), а суд виконував радше арбітральну функцію, оцінюючи вагу свідчень кожної зі сторін.

ському Статуті, суперечила «праву, свободамъ и волностямъ» волинської шляхти. Тож така практика вносила на Волинь «новьи, а волностямъ н[а]шимъ противныи и шкодливыи способъ, чого в праве н[а]шомъ посполитомъ нет».

Як і адвокат обвинувача, представник обвинувачених вдався до високої риторики, посилаючись на ідеальні зразки – славних предків, що не лише вміли берегти давні свободи і вольності, але й примножували їх завдяки заслугам перед монархами:

«Кожное панство и каждый народ не толко тут, в панствах его королевское м[и]л[о]сти, але и в ынших панствах хрестянских, навет в земляхъ и народехъ поганских, з волноsten, прав и свобод своихъ веселятся. Немнеи тежъ з вековъ давныхъ продкове н[а]ши, породевшия в обфитыхъ свободахъ и волностяхъ своихъ, не толко же, деи, бы ихъ про неострожность або недбалость свою упустит и в чомъ уменшити мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своихъ, помазанцовъ Б[о]жихъ, от часу болшеи набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомкомъ ихъ, вцале и ненарушоне zostало»⁶¹.

Далі Бобрикович зауважував, що Статут як право посполите був збережений на Волині умовами Люблінської унії, щойно підтверджений королем і вписаний до конституції, зміни ж у право могли вноситися лише з ініціативи самої волинської шляхти, що їх обіцяв підтвердити Зигмунт III Ваза на першому після коронації сеймі. А оскільки питання про застосування шкрутинії не обговорювалося шляхтою і не виносилося на сеймик, щодо неї не давалося жодних інструкцій послам на сейм і, відповідно – не було королівського підтвердження, то й використання її в судочинстві – недопустиме. Дія ж конституції 1578 р., якою вводилася шкрутинія, не поширювалася на Волинь:

«Теды мы тои констытуции, которая в нас, кромъ обывателей коронныхъ, которые ся инымъ правомъ и иншими звычайми судят и шкрутинии ведле своихъ звычайевъ уживают, навет и писмомъ латинскимъ справы свои отпрауют, не идет»⁶².

Тож адвокат пропонував вдатися до традиційного способу провадження процесу, на що адвокат обвинувача заявив, що «рацыями и правомъ бавится» не хоче. Суд, своєю чергою, аргументів позваного до уваги не взяв і дозволив обом сторонам доводити свою позицію через свідків. Як вказано у занесеному до гродських книг протоколі, контрагенти скористалися цією можливістю, однак подальші деталі судового процесу до запису не потрапили. Ми не знаємо, на який спосіб боронилися оскаржені і що оповідали свідки. Зауважувалося лише, що весь перебіг процесу зафіксований у відповідних матеріалах, а сама справа передана на королівський суд. Не можна сказати напевно, йшлося про замовчування свідчень як про стратегію, до якої вдалися члени суду з певною метою, а чи відсутність записів про провадження шкрутинії

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 697.

⁶² Там само. Арк. 697 зв.

пояснювалася необов'язковістю її фіксації. В актових книгах зустрічається досить багато визнань возних про вручення сторонам позовів до суду для слухання шкрутинії, однак небагато записів її провадження. У нашому ж варіанті, як видається, маємо справу з фіксацією симетричних реплік сторін – обвинуваченням Яна Гнівоша і протестацією оскаржених у відповідь, уникнути яких було неможливо, та свідомим замовчуванням подальших матеріалів справи, що могли б зашкодити репутації «своїх». Тож, як бачимо, функції суду обмежилися дозволом для обох сторін провадити шкрутинію, фіксацією якихось матеріалів процесу і передачею їх на королівський суд.

Кременецький земський суддя Антоній Яловицький, який особисто участі в наїзді не брав, однак надіслав своїх слуг, до суду не став, пославшись на звичну в таких ситуаціях причину – хворобу⁶³. Його адвокат переніс усю відповідальність з Яловицького на слуг як безпосередніх учасників події:

«П[а]на Яловицького самого не яко прынципала, але яко того, который посланьем и росказаньем слуг своих причиною того учиньку былъ, позвано, противъ которому не так далеце, яко противъ слугъ его, которые яко прынципала за посланьем его в так срокгомъ и неслыханомъ учиньку будучи, оного морду и забитья небожчика п[а]на Гневоша помагали».

А суд несподівано визнав слушність Бобриковича («А хоть бы и хор не былъ, а становится не хотель, то, деи, ему учинити волно»), проігнорувавши статутіві приписи про відповідальність пана за злочини слуги, більш того, скоєні за його ж наказом. Така настанова існувала також на рівні звичаєвих практик: звернімо увагу на промовисту фразу під час судового процесу адвоката обвинувачення у відповідь на спробу Остафія Малинського уникнути відповідальності за злочин, здійснений за його наказом руками його ж слуг: «Хто через кого чынит, сам через себе чынит»⁶⁴.

Врешті, Яловицькому дозволялося, якщо він захоче очиститися від звинувачень, розпочавши проти позивача процес.

До гродських книг потрапила також справа дубенських татар князя Костянтина Острозького, які, за свідченням багатьох осіб і скаргою Яна Гнівоша від 5 вересня, брали участь у наїзді на Козлів: «...маючи ку тому учинкови своему татаре, люди поганские, которых потеха наболшая есть люди хрестиянские мордовати». Хоча проти володимирського старости і його слуг не було офіційно висунуто звинувачень, він, на відміну від інших учасників історії, за власною ініціативою прислав до суду своїх уповноважених разом з дубенськими татарами, вимагаючи з'ясування всіх обставин:

⁶³ Там само. Арк. 691 об. – 694 зв. – справа Антонія Яловицького.

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 818 зв., 1599 р. Прикладів таких практик можна навести багато. Так, спійманий під час наїзду, зорганізованого Василем Гулевичем, його слуга заявив, що відповідальність за це цілковито лежить на панові: «Яко слуга рукодаиньи мусьяль есми тамъ ехати, где была воля и росказанье пана моего; не былъ есми ему товаришомъ, толко слугою, а слуга мусить чинити волю пана своего» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 452, 1593 р.).

«Княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, которыи сам покою посполитого постерегаеть и людеи збыточных и свовольных во именьяхъ своихъ не терпить и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить»⁶⁵.

Представники Острозького передовсім акцентували увагу на непоінформованості князя про участь його татар у злочині⁶⁶ і зауважували, що він, усупереч праву, за яким пан сам мав судити своїх слуг, воліє не приватним способом, а через суд з'ясувати ступінь їхньої вини⁶⁷. Гродські урядники – підстароста Андрій Романовській і суддя Демя'н Павлович – потрапили в досить делікатну ситуацію, оскільки були вимушені судити слуг самого старости, свого пана⁶⁸, до того ж, за їхнім власним твердженням, «з слуг не вряду, але пану самому справедливост чинити належить». Тобто суд декларував думку, прямо протилежну тій, яка була ними висловлена з приводу невідповідальності Яловицького за наїзд його слуг. Врешті-решт було вирішено – розглянути справу дубенських татар на приятельському суді, сформованому з присутніх на процесі шляхтичів при асистуванні гродських урядників.

Перш за все Ян Гнівош подякував князю за його християнський вчинок на сторожі «покою посполитого» і святої справедливості:

«Напервеи пан староста лятовичкии княжати его милости, пану воеводе киевскому, за таковыи побожныи и хрестянский учинокъ, ижь его милость покою посполитого и справедливости светое постерегаеть и того учиньку окрутного жаловати рачить, подякованье учиниль».

⁶⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

⁶⁶ Невідомо, чи насправду князь не знав про підготовку до нападу на Балтазара Гнівоша, адже головні учасники наїзду та деякі особи, запідозрені у причетності до нього, складали достатньо близьке до Острозького коло. Так, своїм тестаментом від 21 березня 1589 р. Ян Жоравницький призначив його опікуном дружини Олени Коптівни (КМФ-36, спр. 199, арк. 11–13 зв., 24.02.1589 р.). Антоній Яловицький ще 1570 р. в одній зі справ фігурував як землянин кн. Костянтина Острозького (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 335 зв.; цією інформацією я завдячую Ігореві Тесленку). Зять Антонія Яловицького, Гаврило Гостський, належав до близького оточення князя. Періодично представники роду Яловицьких фіксуються на різного роду документах Костянтина Острозького, так, на приятельському суді його з кн. Матушем Воронецьким з боку Острозького виступали Дмитро і Миколай Яловицькі (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 498 зв. – 499 зв., 1595 р.). Серед попередньо обвинувачених згадується волинський підвоевода Іван Калусовський, тобто слуга або клієнт воеводи – князя Януша Острозького. Панський рід Загоровських був поріднений зв'язками різного ступеня близькості з князями Острозькими, Сангушками, Заславськими, Чорторійськими, Збаразькими. Представники роду Іваницьких традиційно перебували серед осіб, наближених до Острозьких. Тож імовірність поінформованості князя про плановану акцію була досить велика.

⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719–719 зв.: «Ачь его милост о такомъ выступку их не ведаеть и справедливость з нихъ ведле права посполитого чинити княжати бы его милости належало, але и мимо право, хотя ж и позву жадного о нихъ его милость не мает, не хотечи ихъ самъ о тое обжаловане розсуживать, тут на врьяд прислалъ, которые если же в томъ выступе сут не винны або винны, нехай ся справуть, если же на нихъ хто инстыковати будеть».

⁶⁸ Як відомо, гродський суд формувався зі слуг і клієнтів старости.

А потому адвокат Гнівоша Криштоф Свирщевський звинуватив татар в наїзді на Козлів і всіх супутніх злочинах. Татари через адвоката Івана Бобріковича спробували виправдатися, запропонували свою версію подій: вони без відома князя були запрошені Жоравницькими до Блудова для допомоги на жнивах, тож вони за певну платню (по два золоті на особу) упродовж трьох днів звозили збіжжя, в чому були готові присягнути.

У відповідь адвокат обвинувача заявив, що татари – не християни, і, до того ж, «суть винни, бо без воли и ведомости княжати его милости, пана своего, там ездили». Перед судом поклали випис з гродських книг, найімовірніше, визнання Яна Гнівоша від 5 вересня, де наводилися свідчення Малхера Кравця і блудівського урядника про те, що татари приїхали до Блудова у вівторок увечері, стояли на варті біля Козловського двора під час наїзду, а також перебували при Жоравницьких упродовж трьох днів. Факт присутності татар у Блудові підтвердили возний Матис Славогурський і Станіслав Інвальський, які були там у четвер 28 липня.

Татари визнали факт участі у наїзді, після чого суд ухвалив декрет – скарати їх на горло як співучасників злочину. Втім, фінал був розіграний за цілком традиційним сценарієм, де поступки з одного боку мусили бути віддаровані аналогічними знаками приязні. Такі акти створювали атмосферу, що сприяла примиренню сторін, тож Ян вибрав двох з-поміж татар, які й мали поплатитися головою, інших – «чинечи милосердьє яко человекъ хрестиянскии» – помилував (загальна кількість татар мала бути близько двадцяти осіб).

Далі справа переносилася на королівський суд, що мав засідати під час сейму. Збереглися визнання возних про вручення позовів головним ініціаторам нападу та їхнім помічникам – Янові Жоравницькому, Олені Коптівні, їхньому сину Томашеві Жоравницькому, Маркові Жоравницькому, Олександру Загоровському, Гаврилу, Василю та Григорію Бережецьким, слугам Жоравницьких – Янові Горєцькому, Жигимонту і Марціну Жаконським, Яну Соколовському, Габріелю Заборовському, Яну Завадському, Якубу Войновському, Балцеру Пацановському, Яну Чорториському, Кіндрату Хорошку та іншим особам⁶⁹. Однак до нас дійшли лише декрети щодо Яна Жоравницького, Олени Коптівні і Марка Жоравницького, вписані до Волинської метрики⁷⁰, та вирок щодо Томаша Жоравницького, занесений до володимирської гродської книги⁷¹. Невідомо, чи розглядалися на королівському суді справи інших осіб.

У текстах декретів відсутні контрверсії сторін, відтак, поза увагою дослідника виявляються ті прийоми, до яких вдавався адвокат оскаржених. Маємо лише рішення короля і сенаторів у відповідь на його аргументи. З цього матеріалу можемо зробити висновок, що уповноважений позваних спочатку спробував відкласти справу, поставивши під сумнів юрисдикцію суду щодо неї. Цілком можливо, що він мав намір перенести її до гроду, тобто суду пер-

⁶⁹ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 51–69 зв., 1589 р.

⁷⁰ Там само. КМФ-36, спр. 199, арк. 5–8 зв.

⁷¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 273–276.

шої інстанції, де попередньо відбулося слухання шкрутинії. У відповідь було зауважено, що справа стосується честі оскаржених, «славы доброе и учтивости», тож такі кримінальні злочини перебувають під присудом короля:

«... обачивши, иж сторона поводовая позваного яко принцыпала выступку особного, противко почтивости его учиненого, тут до суду нашего королевского, яко до п[а]на звирхнего и судю почтивости, позвала»⁷².

Далі перебіг судових процесів кожного зі звинувачених мав свої нюанси. У випадку Яна і Томаша Жоравницьких адвокат пробував відкласти справу під претекстом, що шкрутинія не була введена обома сторонами, а лише одним позивачем. Уповноважений Томаш заявив, що не вдалося провести слідства через акти насильства з боку Яна Гнівоша: «шкрутыниум выводитьи не мог, бо, деи, Гневош, отповедаючи, по дорогах имал и сажал, жолнере его вешалися⁷³ по дорогах»⁷⁴.

Однак суд не взяв до уваги цього аргументу, вказавши, що оскаржені мали вдосталь часу, однак ним не скористалися – не стали на слухання шкрутинії позивача і не вивели своєї. Відтак, Ян Жоравницький за результатами слідства був визнаний винним, що додатково мав підтвердити присягою Ян Гнівош з двома свідками. Проте, коли вони вже були готові присягнути, позваний звільнив їх від цього акту і тим самим добровільно визнав вину. Зважаючи на цю деталь, а також на прохання Жоравницького і посередництво сенаторів, король хоч і виніс смертний вирок для винуватця, але не позбавив його честі⁷⁵. Часте у тогочасній судовій практиці поєднання смертної кари з інфамією (позбавленням честі), що виглядає як надлишкове⁷⁶, між тим є добрим підтвердженням тези про вищість для шляхтича честі від життя⁷⁷. Тож інфамія по смерті засудженого мусила виводити його з числа «людей почтивих» і, цілком можливо, кидати пляму на всю родину.

Томаш Жоравницький до суду не став; його вина була підтверджена не лише через шкрутинію, а й через присягу Яна Гнівоша зі свідками. Тож ка-

⁷² Там само. Арк. 274.

⁷³ Схоже, що Томаш Жоравницький на той час був ротмістром, що й пояснює «темне» місце наведеної цитати: акти насильства (аж до повішення), що чинилися людьми Яна Гнівоша, стосувалися жовнірів Томашевої роти, цілком у відповідності з уявленнями того часу про слуг, підданих та інших залежних осіб як символічного продовження тіла господаря/очільника, на яких в першу чергу спрямовувалася агресія. Як повідомляв обвинувачений, свідків неможливо було поставити до суду через агресивні дії, зініційовані братом убитого.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 274 зв.

⁷⁵ Звернімо увагу на деякі деталі справи про вбивство Самуелем Зборовським Анджея Вавоського на королівському дворі під час коронаційних імпрез у 1574 р., зокрема, на факт заміни кари позбавлення честі, що мала би бути застосована до винуватця, на баніцію, тобто вигнання з Речі Посполитої, і конфіскацію майна як результат клопотань родичів убивці. Див.: *Radoń S. Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne. 1985. Z. 77. S. 41.*

⁷⁶ *Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna. Lwów-Warszawa, 1919. S. 228.*

⁷⁷ *Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 128.*

рою для нього стала баніція та інфамія, тобто вигнання з території Речі Посполитої і позбавлення честі. У випадку нехтування винуватця декретом старости мали затримати його і скарати на смерть; особа, причетна до вбивства засудженого, не несла жодної відповідальності. Намагання адвоката пом'якшити вирок своєму клієнту – обмежити його сидінням у замку і виплатою «головщици», оскільки «один то вже горломъ заплатилъ», мало не завершилося ув'язненням його самого. Адже спілкування з банітом, а тим більше допомога йому мали суворо каратися, на чому зосереджувалася увага під час «обволання» декрету, тобто обов'язкового публічного оголошення через возного про баніцію. Клопотання адвоката після присяги позивача і судового вироку були розцінені як непослух декретові, тож лише заступництво сенаторів порятувало його від сидіння у вежі.

Інакше склалася ситуація з Оленою Коптівною, щодо якої в скаргах обвинувача містилося чи не найбільше звинувачень у страхітливих вчинках. Однак у декреті йшлося передовсім про те, що вона є особою жіночої статі, відтак, мала обмежену дієздатність – перебувала під владою вже засудженого чоловіка: «...позваная билая голова своее владности, але радшеи под властностью плесцю мужовою, которыи вжо есть пересужонъ, была»⁷⁸.

Далі вказувалося на відсутність достатніх доказів її участі у вчиненому злочині, що відповідало дійсності, адже очевидців убивства Балтазара серед опитуваних не було, а безпосередній виконавець волі Жоравницьких загинув під час штурму Свинох. Тож Олена через присягу разом з двома свідками мала підтвердити свою непричетність, що вона й зробила⁷⁹.

Ще одному обвинуваченому, Марку Жоравницькому, інкримінувалося те, що він, змовившись зі своїм дядьком Яном, винайняв загоны і послав йому на поміч⁸⁰. У тексті скарги передовсім звучало звинувачення нападників у приховуванні своїх ворожих почуттів і намірів, таємній підготовці до наїзду:

«Марко Жоравницкии, [...] не уваживши своее шляхецкое пристоинности, ани самъ через себе открыте неприязни ему показавши, але таячи злую мысль и долги умысль, до злого через особы перенанятые тепер выконати мель, через тое розказанье и наняте принципалем а учиньку помочникомъ есть»⁸¹.

Адвокат Жоравницького спробував теж відкласти розгляд справи внаслідок невідповідності суду, але, як і в попередніх випадках, цей аргумент був відхилений. Врешті, було винесене рішення про додаткову шкрутинію за два

⁷⁸ ЦДІАУК. КМФ-36, спр. 199, арк. 6 зв.

⁷⁹ Там само. Арк. 6–7 зв. Наведу текст присяги: «...она з бытностью пререченого малжонка своего, Яна Жоравницкого, побудивши сына своего, Томаша Жоравницкого, з людомъ, на то зготованым, не выправила з Блудова до Козлова, где пререченого Балтазара Гневюша поимали и зранили, а потом, кгда его привели до Блудова, з мужем своимъ не забила ани его ногою копала и рукою своею его ножемъ не зранила, тила его на штуки секати не казала, ани погребла и утопила. На остатокъ яко его смерти окрутное жадною причиною не была. Такъ оную Б[о]же вспомози и светая мука его, што кгда учинила» (7 зв.).

⁸⁰ Там само. Арк. 7 зв. – 8 зв.

⁸¹ Там само. Арк. 8.

тижні у володимирському гроді за участю офіційного шкрататора – королівського секретаря Мартина Страдомського, оскільки попереднє слідство містило багато нез'ясованих деталей. Після чого справа мала бути поновлена на цьому ж сеймі. Однак за кілька днів потому Януш Угриновський як уповноважений Марка просив про відкладення справи (про *диляцію*) через хворобу клієнта, на що король погодився, наказавши підтвердити присягою її правдивість і стати до суду на найближчому сеймі⁸².

Власне, цим і закінчився формальний перебіг справи про вбивство Балтазара Гнівоша, принаймні, інших свідчень про нього катма. Далі, схоже, вступили в дію неформальні механізми поладження конфліктів – урегулювання стосунків через приятельське єднання. Найпоказовішим їх актом є лист лятовицького старости Яна Гнівоша від 15 жовтня 1592 року, яким він відмовлявся мститися Жоравницьким, покладаючись у цьому на Бога, а також дозволяв Томашеві подбати про скасування декрету. Далі він висловлював прохання, щоб його недавні вороги, своєю чергою, відмовилися від помсти йому самому і нащадкам, аби назавжди ті злі речі могли бути викреслені з пам'яті⁸³. Втім, справа з виплатою «головщизни» Жоравницькими братові убитого протяглася ще певний час⁸⁴.

Головні обвинувачені Томаш і Марко Жоравницькі, а також Олександр Загоровський прожили по цій історії більше двадцяти років⁸⁵. Лише Антоній Яловицький помер невдовзі після вбивства Балтазара⁸⁶.

⁸² Там само. Арк. 22–23 зв.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 114 зв. – 115. Лист був поданий для запису до гроду через слугу Томаша Жоравницького 13 лютого 1593 р.: «...za nieszczęsnym przypadkiem w domu moim przez zamordowanie brata mego od panow Zorawniczkich, takze za tym występkim panow Zorawniczkich, do ktorego ym za grzech ych prziszło y otrzymaniem na nich przez sąd krolia iego mci y ich mc panow stanow Coronnych wedle prawa pospolitego za mna dekretu, z oboiei strony tego pozalowawsy, strony swey pomsthy zapomniawszy, a na samego Pana Boga yą włożywsy, zalyu mego poskramiam y panu Zorawniczkiemu pozwalam, aby za łaską krola JM y wsech ych mosczy stanow coronich zostacz mogli wolnym oth prawa, ktore na niem yest przewidzione, ode mnie y szam do iego K M Ich mosczy panow rad wsech stanow coronich o tho szie przyczyniam i unizonie prosze thym yednak sposobem, aby za thym szie y potomstwo moie potim o yaką trudnoscz oth panow Zorawniczkich nie przyslyhmy, alie rze rzeczy z oboiei strony miedzy namy aby wieczne skreslione y umorzane byly».

⁸⁴ Там само. Спр. 48, арк. 254–254 зв.: 5.09.1595 р. возний визнав факт вручення 29 серпня того ж року позовів до луцького земського суду Маркові Олександровичу, Янові Васильовичу та Янові Михайловичу Жоравницьким про невіддачу головщизни за вбивство Балтазара Гнівоша.

⁸⁵ Тестамент Томаша Жоравницького датується 1615 р. (ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 51, арк. 107–109 зв.; цією інформацією я зобов'язана Ігореві Тесленку); тестамент Марка Жоравницького складений у 1611 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 544–546), Олександр Загоровський згадується в 1611 р. у зв'язку з поділом маєтків з Яном Загоровським (*Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV– перша половина XVII ст.). Львів, 2007. С. 119).

⁸⁶ Тестамент Антонія Яловицького датований 24 лютим 1589 р. (КМФ-36, спр. 199, арк. 27–30 зв.).

Запропонована справа без належної уваги до деталей може бути сприйнята як чергова ілюстрація усталеної в історіографії тези про нестримане нічим шляхетське беззаконня в Речі Посполитій ранньомодерного часу, однак можливе й інше її прочитання – через аналіз тих елементів оповіді, на яких акцентували увагу самі учасники, тобто через призму цінностей, що їх культивувала шляхта. І не суть важливо, чи були вони реальними, нащодень регулюючи поведінку членів шляхетської спільноти, а чи маємо справу з ідеальними уявленнями соціуму, що лише вряди-годи збігалися з повсякденними практиками.

Отже, і Ян Гнівош у своїй скарзі, і королівський суд розцінювали справу про вбивство Балтазара передовсім як справу, що ганьбить шляхетську честь. Серед дій, несумісних з уявленнями про поведінку доброго шляхтича, першою названа потаємність намірів нападників, відсутність «одповіді», що маркувала лицарську поведінку. Саме ця деталь, як видається, є ключем до розуміння сенсу запропонованої історії, втім, як і багатьох інших.

Честь, що її понад усе цінував шляхтич, була вродженою ознакою, що забезпечувала її носія набором чеснот, водночас зобов'язуючи його до певного «поштивого» способу поведіння⁸⁷. Добра слава була тісно пов'язана з поняттям про честь, представляючи символічний капітал шляхтича в спільноті, напрацьований предками і самою особою. Він не мав сталої величини, а був радше полем постійних змагань за можливості в рамках шляхетської корпорації. У цій боротьбі, учасники якої були вкрай вразливі на найменші знаки неповаги, важило все, але передовсім – вміння відстояти своїх людей і свою маєтність. Слуги і піддані – символічне продовження тіла пана – у всіх конфліктах виступали його репрезентантами, на яких у першу чергу скеровувалася агресія недоброзичливців. Ворожі стосунки між шляхтою своєю обов'язковою складовою мали також шкоди, заподіяні майну супротивника, які обраховувалися не лише в грошовому еквіваленті, а й розумілися як ураза для честі: «...собе от мене кривду менят, мене на маєтност кгвалтовне наежчали, кгвалты, бои и шькоды починили»⁸⁸.

Тож перехід маєтків по смерті Михайла Свинюського, що Жоравницькими сприймалися як спадок по кривому родичеві, до рук чужака Балтазара Гнівоша, напевно розумівся не лише як матеріальна втрата для родини, а й як ураза для честі, урізання частини символічного капіталу. Змиритися з неможливістю відстояти «своє» означало засвідчити свою слабкість, прийняти кривду і погодитися з втратами для честі.

Втім, існував й інший шлях. У спільноті, що жила за законами честі, сатисфакцією за її образу могла бути лише помста, яка зазвичай виявлялася

⁸⁷ Слуга Станіслава Граєвського Войтех Бзовський заявив на суді, що звинувачений в розбої («вина розбоиная») Лукаш Лапа є поштивим шляхтичем, а «яко поштивый шляхтич в томъ не есть винен» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 259 зв. – 261 зв., 1572 р.).

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 284.

в ряді актів фізичного і психологічного насильства поміж супротивниками⁸⁹.

Показовим є фрагмент одного з політичних листів часів безкоролів'я, в якому пошуки *святої справедливості* скривдженим правовим шляхом окреслюються через поняття *пристойної помсти*:

«Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди і шкоди від своїх винуватців, а не маючи змоги пристойно (оскільки право стоїть) того помститися, [...] вже не мають чим шукати святої справедливості і мусять жебрати»⁹⁰.

Це добре розуміла шляхетська спільнота, що активно виступила на боці Жоравницьких, водночас зайнявши позицію неутручання щодо Балтазара Гнівоша. Власне, помста мала започатковуватися через її публічну декларацію – «одповідь», погрози заподіяти шкоду, а часто – і вбити⁹¹. Для шляхтича, що ідентифікував себе через дотримання лицарського способу поведінки, передовсім важила відкритість дій особи:

«Не маючи зо мною жадного заштъя, васни, ани отповеди, але яко злымъ а нецнотливимъ людемъ пристоит, закривши, и потаемныхъ а зрадецьких умыслохъ и сердцахъ своихъ зрадливыхъ а скрытыи на мене гневъ, не даючи мне о жадной васни своєї знати, ани давши мне отповеди, только умыслне, зле, а нецнотливе, зрадецьки» чинив⁹².

Оголошення про помсту було ритуалізованим актом і мало дві форми – усну і письмову. Конституція 1588 р. закріпила як нормативну саме письмову «одповідь», до якої міг вдатися шляхтич, звинувачений у кримінальному злочині, що зачіпало шляхетську честь.

Так, Станіслав Стадницький послав цедулу до Василя Красенського, де акцентувалося на типовому для лицаря-шляхтича способі відповіді на образу – оголошенні про помсту або «одповіді»:

⁸⁹ Звернімо увагу на погрози мститися під час невдалого полюбовного суду Василя Гулеви́ча, звернені до Станіслава Олдаковського: «... при много приятел зацныхъ, котории на тотъ час были при тои угоде нашої сполной, чынили так на горла наши, яко и на маетьности, обещаючи ся зомьстити, же псы вашу кровь недолго будутъ хлепгати в Бранехъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 50–50 зв., 1598 р.).

⁹⁰ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Wyd. Jan Czubek. Kraków, 1906. S. 534–535: «Znaliśmy wiele pocziwych ludzi, braciej naszej, którzy cierpiąc despekty, krywdy i szkody od winowajców swych, a nie mogąc się przystojnie (gdyż prawo nie idzie) tego zemścić, [...] już nie mając o czym świętej sprawiedliwości szukać, muszą żeбраć».

⁹¹ Dąbkowski S. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim. Lwów 1899. Zob. także: Pawiński A. Odpowiedź według obyczaju rycerskiego w prawie polskim // Ateneum, Wilno 1897 (marzec). S. 553–556; Makarewicz J. Polskie prawo karne. Lwów-Warszawa, 1919. S. 141–150; Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки»...; Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воеводстві // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 239–254.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 819.

«... кгда ж мни инакшеи в том чинити и поступовати не годило, едно яко доброму почтивому и рыцерскому чоловіку приналежи, з данья причины его влостное, учинилъ и послалъ есми до него на цедуле отповед през возного»⁹³.

Власне, конституція лише унормувала звичаєву практику, покликання на яку зустрічаються в актових книгах. Тож ображений звинуваченням мав подати своєму супротивнику «цедулу одповедную» через возного і двох шляхтичів, а потому вписати її до гродських книг, тим самим поінформувавши і представників судової канцелярії про свою готовність мститися за заподіяну образу. В повсякденних суперечках далеко не завжди дотримувалися всі вимоги щодо «одповіді», однак обов'язковою була публічність погроз, присутність при цьому великої кількості людей («пофальки явные при много приятел зацныхъ, которьи на тотъ час были»⁹⁴). Якщо оголошення про помсту чинилося заочно і доходило до адресата через треті руки, він, зазвичай, посилав до особи, що погрожувала, своїх представників, часто з возним, які й мали дізнатися, чи насправді йшлося про «одповедь»⁹⁵.

«Одповіді» були загальником у системі шляхетських комунікацій, звучали часто і з найменшого приводу для образи. Тож, як на правду, мало ймовірно, що Жоравницькі не висловлювали намірів помститися в ході судових і позасудових суперечок за маєтність. Так, першого листопада 1586 р. Ян Жоравницький визнав на гроді, що за умовами приятельського єднання з Балтазаром Гнівошем мав висидіти на замку три години і перепросити контрагента. Така кара напевно могла бути призначена як сатисфакція за образу⁹⁶. Інша справа, що останній акт ворожнечі з Балтазаром готувався потаємно, цілком за законами помсти, яка ламала звичні правила співжиття.

На відсутності «одповіді», що мала бути обов'язковим вступним елементом застосування сили «поштивим» шляхтичем, і наголошувалося в матеріалах справи. Врешті, до традиційних «одповедей» вдався й сам постражданий – брат небіжчика, на чому акцентував увагу в ході слідства Томаш Жоравницький та про які згадував Григорій Колмовський, заявляючи про свою непричетність до вбивства Балтазара. Про «одповедь» ідеться й у фрагменті скарги Яна Балтазара на Гелену Коптівну:

«[Балтазара Гнівоша] до контрактовъ примушала, а весполокъ з мужомъ своим, тым то воиским, листы подписовати и мамрамы, печат небожчикову взявши, од него справляла, одповеди на себе и иншие себе потребные sprawy вытегала»⁹⁷.

Вимагаючи від ув'язненого певних домовленостей, скріплених відповідними документами, а також фабрикуючи потрібні листи, подружжя Жорав-

⁹³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 209, 1579 р.

⁹⁴ Там само. Спр. 53, арк. 50.

⁹⁵ Див., скажімо: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 184 зв.

⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 748–748 зв.

⁹⁷ Там само. Спр. 21, арк. 580.

ницьких, посеред іншого, виготовляло «одповіди на себе». Як видається, існування оголошень про ворожі дії від Гнівоша Жоравницьким мало легітимізувати їхні подальші кроки, зайвий раз засвідчити, що наїзд був лише окремим епізодом у низці двосторонніх актів помсти. Нагадаю ще раз цитований вище фрагмент зі скарги лятовицького старости про те, що його брат почувався цілком безпечно, «не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины». Невмотивованість дій нападника, відсутність попередньої ворожнечі поміж сторонами – сталий елемент «одповіді», як наприклад: «... не даючи мне причины до неприязни, а ни от мене маючи причину до неприязни, себе даную»⁹⁸.

Звернімо увагу ще на одну традиційну деталь «одповіді» – вказівку на те, що помста може чекати на недоброзичливця за будь-яких обставин, навіть в тих місцях і в той час, які були табуйовані для уживання насильства:

«Ся меню рыцарьскимъ человекомъ, тебе то отповедаю, абы-сь мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшелякихъ местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будеть»⁹⁹.

Додаймо до цього набору часто вживане у подібних ритуальних погрозах – «на упокою» і «сплячого». У такому разі дії, що маркувалися як недостойні для шляхтича, ставали не лише прийнятними, а й декларувалися як обов'язкові. У помсти свої закони. Нагадаю, що у III ЛС (розд. 11, арт. 17) присутній артикул, присвячений вбивству або пораненню, здійсненому «зрадливим потаемным обычаем», де поняття «зрадливо» означало – без попередження сторони, з засідки, зручною для вбивства зброєю, сплячого чи під час застілля, при зібранні людей, «але молчком потаемне», без сварки. Карою для шляхтича, що вдавався до такого способу поражень з ворогом, була втрата честі, а також позбавлення життя через четвертування або посадження на палю, тобто ганебна смерть.

Категорично неприпустимий для законодавців спосіб поведінки в соціумі між тим діяв на рівні повсякденних практик шляхетського загалу як варіант отримання сатисфакції, коли зачеплена була честь. Напад на Козлів і подальші події нападниками сприймалися як вмотивовані акти помсти. Ян Гнівош між тим намагався їх потрактувати як несумісні з уявленням про шляхетську честь, хоч при конструюванні скарги її автори зверталися до типових для таких акцій ознак, скажімо, звинувачуючи в розчленуванні тіла Балтазара. Обіцянка знищити майно супротивника, зокрема, через спалення маєтку, теж була загальником обіцянок помститися. Наведу для прикладу текст скарги Яна Обчинського на Стефана Солоневського:

⁹⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 215.

⁹⁹ Там само. Спр. 19, арк. 413–413 зв., 1579 р.

«...на здорове мое прегрожки, также на зграблене и спустошене маетности моее пофалки чинити мел, иж не толко забити, але з домом спалити и маетност зобрати мел»¹⁰⁰.

Цілком імовірно, що спалення і зруйнування маєтку («Козлов спалили и огнемъ досчета обычаемъ неприятельскимъ збурили, и землю зровновали») було тісно пов'язане зі специфікою ведення воєн у ранньомодерний час, де актом моральної переваги над супротивником було тотальне знищення «землі ворога»¹⁰¹. У скаргах на наїзди обов'язково присутні сталі лексеми – «обычаемъ неприятельскимъ», «яко один неприятель заграничний» тощо, тобто вказівка на переведення конфліктів поміж братами-шляхтою у площину зовнішніх воєн. Деталлю, яка дозволяє розглядати напад на Козлів у категоріях помсти і війни, є також захоплення здобичі («лупу») і поділ її поміж учасниками акції (на що звертається увага у скаргах на Жоравницьких та їхніх помічників), адже військова удача ототожнювалася з захопленням матеріальних цінностей¹⁰²: «розделивши луп и п[е]н[я]зи межи своего учинку помочники и каждого водле учинку своего з добрь небожчиковских ударовавши»¹⁰³.

Звернімо увагу на інтервал майже у два дні, що роз'єднував напад на Козлів і вбивство Балтазара. Можливо, що розправа над ним ініціаторами наїзду не планувалася, а стала результатом якихось тактичних чи стратегічних прорахунків, жорстокості протистояння, неможливості знайти вихід з глухого кута. Пригадаймо, що Жоравницькі певний час вели торг за збереження Балтазарові життя в обмін на повернення маєтків. До того ж навряд чи можна було розраховувати на безкарність убивства королівського секретаря, який перед тим не раз демонстрував свою силу. Втім, сподіватися на дотримання ув'язненим своїх обіцянок, даних за таких обставин, теж було б великою наївністю. Яким же за цих умов могло бути ідеальне розв'язання ситуації і чого так і не дочекалися конфліктуючі сторони?

Як відомо, про справжні інтенції героїв судові матеріали мовчать. Тож дослідник може конструювати відповідь, ґрунтуючись на аналізі конфліктних випадків, що закінчувалися на інший, щасливіший для їхніх учасників спосіб. Власне, певний натяк на відповідь існує і в матеріалах нашої історії. Він пов'язаний з гранично епізодичною особою – Станіславом Інварьським,

¹⁰⁰ Там само. Спр. 46, арк. 314–315, 1595 р. Див., також: «...розгневавшись, словами ущипливими лалял, и на здорове ее отведалъ, такъ и на маетност ее самое, яко и подданныхъ тыхъ боротинскихъ, и на здоровье ихъ самыхъ, имати, бити и вешати, маетьность палити и вшелякимъ обычаемъ пустошити похвалки учинилъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 136 зв., 1599 р.). «чинилъ на мене знову явные пофальки при велю людехъ зацныхъ, такъ на горьло мое и на маетность, и запаленьемъ незвычайнымъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 53, арк. 49, 1598 р.). Ян Циминський скаржився на Федора Шкленського і його приятелів, які йому «огнем и зрадливымъ забитемъ прегроживаютъ» (Там само. Спр. 49, арк. 154 зв. – 155, 1596 р.).

¹⁰¹ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасника // *ІІ* ж. С. 195–197.

¹⁰² Там само. Арк. 195.

¹⁰³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 580.

який нещасливого четверга – в день убивства Балтазара – приїздив до Блудова, «трактуючи о пана Гневоша».

Тобто, виходом для обох сторін могло бути втручання приятелів. Зазвичай, треті особи в конфлікті відігравали дуже важливі функції медіаторів, що єдині могли призупинити ворожі акти і поладити стосунки поміж винуватцем та жертвою через обрахунок обопільних моральних і матеріальних кривд. Метою їхніх дій передовсім було відновлення нормальних стосунків поміж кривдником і жертвою, а не пошуки винуватця; тим більше, що сторони під час перебігу конфлікту часто цими ролями мінялися. Для спільноти важило знайти оптимальний варіант поладження ворожнечі з найменшими втратами для всіх через певні компроміси. Так, Савин Яловицький відмовляється від провадження процесу у суді і пропонує поладити справу «вгодливимь обычаем», тобто через приятельський суд – «покои еднаючи, абы кождый при своєї справедливости зосталь вгодливимь обычаем»¹⁰⁴. Інколи конфлікт вдавалося поладжувати, як тільки він виходив на яв; таким сигналом і було звичне для шляхти публічне оголошення про помсту.

У нашій історії сторони, схоже, мали різуче невідповідний символічний капітал у волинській шляхетській спільноті. Балтазар Гнівош, що раз у раз вигравав процеси з Жоравницькими про маєтки, користуючись зі своїх зв'язків на королівському дворі, був чужим на Волині. Жоравницькі, натомість, належали до «своїх», що й засвідчив конфлікт. Окрім Інвальського, теж особи немісцевої, до Блудова упродовж двох днів для поліпшення становища ув'язненого ніхто не з'явився. Таким чином, не знайшлося тих осіб, що могли би виступити посередниками поміж недругами¹⁰⁵, що мали достатньо ваги, аби гарантувати вироблення і дотримання можливих умов співжиття між ними.

Схоже, що навіть після вбивства Балтазара Жоравницькі сподівалися на поладження стосунків із братом небіжчика. У кінцевому підсумку так би й сталося, що підтверджує ситуація з Томашем Жоравницьким, а також з іншими учасниками історії, якби справа розглядалася судом першої інстанції, повітового рівня. Саме цього домагалися оскаржені, заявляючи про невідповідність королівського суду характерові справи. Однак гра, де ставкою було життя і честь позваних, велася не на їхній території. Здається, Жоравницькі це розуміли і були готові заплатити головою Яна, який з'явився на суд. Врешті, за законами помсти, «забитий противь забитого, голова за голову, а ранные против ранных ити маеть»¹⁰⁶. Цілком можливо, що присутність Томаша на

¹⁰⁴ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

¹⁰⁵ Як зауважив Ніклас Луман, «третій» завжди вносить елемент непевності в конфлікт, тим самим стаючи чи не найдієвішим і найважливішим його регулятором, адже саме присутність стороннього з його далеко не завжди однозначною позицією, що за нього конфліктуючим сторонам потрібно боротися, демонструючи свою правоту і поступливість, змушує вдаватися до порозуміння. Див.: *Luhmann N. Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*. Kraków, 2007. С. 369.

¹⁰⁶ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 648, 1572 р.

королівському суді, певні його кроки, що мали задемонструвати факт упокорення, могли призвести до суттєвого пом'якшення вироку – обмеження виплатою головщизни і сидінням на замку, про що просив суддів адвокат, наголошуючи на відплаті за смерть Балтазара Яновим життям. Актом упокорення, зокрема, могло стати звільнення від присяги Яна Гнівоша, яким скористався Ян Жоравницький, зберігши тим самим честь. Звернімо увагу, що присяга, присуджена позивачеві у його справі з Томашем, була відкладена на два тижні. Попри поширеність у судовому процесі такого способу доведення, і, відтак, чи не найшвидшому варіанті виграти процес, присяга вважалася небажаною для доброго християнина. Тож дозвіл супротивнику не присягати і, таким чином, непрямо прийняти на себе відповідальність за нанесені кривди, часто був першим кроком до приятельського поладження стосунків. При цьому честь кривдника теж страждала якнайменше, адже визнання вини маскувалося під християнський вчинок. Відповідно, відкладення присяги судьями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним в судовому процесі Волині і означало спонуку сторін до позасудового поладження конфлікту, а найчастіше – готовність контрагентів до такого примирення.

Томаш Жоравницький до суду упродовж двох тижнів не з'явився; Ян Гнівош врешті мусив присягнути, що, певною мірою, і визначило суворість вироку. Але виконання декрету перенеслося на територію Волинського воєводства і завершилося очікуваним фіналом. У випадку появи Томаша у королівському суді подальші його кроки і реакцію на них суддів можна було спрогнозувати, однак вони жорстко не детермінувалися; передбачити результат напевно було неможливо, адже йшлося про складну багатоходівку з великою кількістю учасників. Жоравницькі обрали, як бачимо, безпрограшний варіант – врешті-решт Ян Гнівош мусив поступитися, якщо хотів існувати у волинському соціумі; на інший спосіб ескалацію ворожості зупинити було неможливо. Тексти полюбовних угод, зазвичай, сповнені християнською риторикою вибачення/прощення/відпущення/примирення, лист лятовичького старости прагматичніший і привідкриває істинні спонуки поладження конфлікту – уникнути подальшої помсти¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Ці ж мотиви зауважені міщанами, що звільнили Лукаша Лапу від смертної кари під його зобов'язанням не мститися і не погрожувати (окрім звичної формули – боязні Божої, а також приятельських стосунків з паном Лапи – Станіславом Граєвським). У випадку порушення ним умови присуд мав бути виконаний: «...их м[и]л[о]ст п[а]нове мещане, врьд зуполньи местский и увесь гмин посполитый, на то вси розмисливши добре, уважаючи у себе напред боязнь Божю и потомъ паметаючи ласку, приятель и доброденство его м[и]л[о]сти, п[а]на моего, п[а]на Станислава Кграевского, даровали мя горломъ, толко постерегаючи сами себе и всего гмину посполитого места луцкого, абыхъ я потомъ самъ през себе, товаришов и приятел своих п[а]номъ мещаномъ всим отповедеи, похвалок и помсты за то чинити не мел, хотечи то по мне мети, абыхъ ся в том ихъ м[и]л[о]сти обличивал и на врьде кгородскомъ то сознал» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 280–291).

Проблемами честі і доброї слави, власне, пронизана вся ця історія, виступаючи своєрідною ілюстрацією тогочасного прислів'я, що його вдалося зафіксувати посеред матеріалів публічного характеру:

«Давнє прислів'я: «Ока і доброї слави не зачіпай»¹⁰⁸.

«У нас в Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: «Славою, вірою і оком не грайся, бо до тих трьох речей, їх не порушивши, доторкнутися неможливо»¹⁰⁹.

Як уже зауважувалося, скарга Яна Гнівоша переповнена звинуваченнями, що ображали шляхетську честь, на чому зосереджував увагу й адвокат обвинувачених. Однак безпідставні закиди, що ганьбили честь шляхтича, не лише не шкодити його репутації, а й могли бути використані проти самого обвинувача. Саме такий варіант допустив суд, дозволивши Антонію Яловицькому, якщо він забажає, розпочати справу про образу проти Яна Гнівоша.

Мотив доброї слави спонукав й іншу особу – кн. Костянтина Острозького – стати хай і другорядним, але учасником даної історії. Як пам'ятаємо, звинувачення проти його дубенських татар в наїзді на Козлів і його спустошенні не мало офіційного характеру. Тож князь, найбільший землевласник на українських землях, коронний достойник – київський воєвода, володимирський староста, в руках якого перебувало гродське судочинство, не зобов'язаний був ставати до суду, а між тим саме з його ініціативи відбувся розгляд справи на приятельському суді. Цей епізод демонструє характер влади в регіоні, яка трималася не лише на силі, що її підґрунтям були матеріальні ресурси і формальні владні чинники, а й значною мірою на авторитеті як символічному капіталі. Врешті, як зауважив Роже Шарт'є, авторитет влади в ранньомодерний час передовсім залежав «від ступеня довіри до пропонованих нею авторепрезентацій», від згоди загалу на її легітимацію¹¹⁰. Тим більше, що йшлося про самоврядну спільноту, де від волі шляхетського загалу, а радше – від результату боротьби за впливи на нього, значною мірою залежала владна конфігурація регіону. Тож представникам еліти доводилося постійно конкурувати за символічний капітал, захищати його, підтверджувати, примножувати. У цьому суперництві вкрай важливими були характеристики людини доброї, що навіть усупереч власним інтересам виступала гарантом «покою посполитого и справедливости светое».

Тож, як бачимо, намагання суддями зберегти добру славу представників шляхетської спільноти подекуди вступало в протиріччя з правом як безумовною цінністю, на якій за найменшої нагоди акцентували увага як на рівні клішованих формул, так і в розлогих адвокатських промовах.

¹⁰⁸ Diariusze sejmowe r. 1585. Scriptores rerum Polonicarum. T. XVIII. Kraków, 1901. S. 199: «Dawna przypowieść: «Okolo oka a sławy dobrej nie dhub».

¹⁰⁹ Pisma polityczne... S. 568: «U nas w Polsce ona pospolita przypowieść to pokazuje: «Sławą, wiarą a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą»».

¹¹⁰ Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. М, 2003. С. 282.

«Волинське право» як головний аргумент захисту

Власне, час проаналізувати той аргумент, на якому від початку вибудовувалася основна лінія захисту оскаржених – відсутність у II ЛС шкрутинії, до якої вдався скаржник задля доведення вини обвинувачених. Відповідно, постають питання, що є важливими для аналізу правової ситуації та культури в цілому шляхетської спільноти Волині – які джерела права функціонували на Волині і як вирішувалися справи прецедентного характеру.

На території Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що увійшли до складу Польської Корони в результаті Люблінської унії, продовжував діяти правовий кодекс Великого князівства Литовського – II ЛС, забезпечуючи населенню цих земель певну автономію (з часом він отримав назву Волинського). В одній зі справ зустрічаємо також на його означення – «статут воєводства Волинського»¹¹¹, що видається цілком вмотивованим з огляду на дату запису – 1596 р., адже після введення III ЛС (1588 р.) у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) II ЛС діяв лише в межах трьох українських воєводств. Шляхта цих земель досить гостро усвідомлювала специфіку своєї правової ситуації, прикладом чого можуть бути висловлювання на кшталт: «Воєводство Волинское, которое право свое особенное и обычаи правные мает»¹¹².

За правовою нормою (розд. 4, арт. 30) категорично заборонялося усім без винятку судовим інстанціям, аж до вищої – монарха, керуватися при винесенні вироку будь-якими іншими міркуваннями, окрім статуткових приписів:

«А мы, Господарь, воеводе и врядники наши судья и подесудокъ и судъ замковый або дворный и ништо иный ничего съ головы и зъ умыслу своего судити и сказовати не мають и не будутъ мочы, только водле статуту сего, яко въ немъ стоить выображено»¹¹³.

Посилання на цей артикул часто озвучувалося в ході процесів:

«А ку тому в том же разделе [четвертому] подал артикул тридцатый, ижъ суд з головы судити не мает, едно водле статуту»¹¹⁴.

Однак, всупереч досить поширеному на Волині принципу «*nullum crimen sine lege*»¹¹⁵, судова практика демонструє значне розмаїття поведінкових ре-

¹¹¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 64 зв. – 65, 1596 р.

¹¹² Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123, 1609 р.

¹¹³ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских. М., 1855. Кн. 23.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76.

¹¹⁵ «...ку тому в том же разделе подал артикул тридцатый, ижъ суд з головы судити не мает, едно водле статуту (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76, 1572 р.); «Суд з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного Великого князства Литовского, так теж поводовая сторона ани позваная в справах своих кривдъ вшеляких доходити и у права се боронити не может ничим з домыслу своего, толко тым одним правом Великого князства Литовского писаным» (ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150, 1579 р.).

акцій суддів і сторін у прецедентних випадках. Так, у 1577 р., у перше десятиліття перебування Волинського воєводства у складі Корони, зустрічаємо постанову урядників луцького земського суду про перенесення складного судового прецеденту на розгляд короля, який має «дати науку [...] яко звирхнии пан и творца всех прав»¹¹⁶. В іншій справі суд прийняв аналогічне рішення, незважаючи на посилення сторони на правову норму:

«Тая справа о выбите спокоиного держаня ниякому судови ведле статуту не належит, только кгородскому, а где бы ся омешкало, тогды земскому, а не его королевское милости судови»¹¹⁷.

У той же час існували й рефлексії іншого характеру, наприклад, «... жадная особа и сам корол его милост з радю своею ничого нового становити не может опроч соиму с призволенем воєводства того водле привилею свого»¹¹⁸, які свідчать про зростаючу емансипацію шляхетської спільноти. Звернімо увагу ще на один епізод такої емансипації, коли луцький гродський суд відмовив стороні в проханні про передачу справи на королівський суд «по науку», оскільки «нас того право посполитое не учит, по науку есмо слати не повинни»¹¹⁹.

Суди постійно зустрічалися з відсутністю правових приписів і щодо окремих правопорушень, і щодо принципів функціонування судової системи в цілому¹²⁰. За цих умов звичним було звертання до сеймових конституцій, які, між тим, могли оскаржуватися через їх невідповідність статутовим нормам:

«Повод поведиль, ачь право короньное, о поединках уфаленое, в земстве чынити каже, але же воєводство наше Волинское иншым ся правом тушит и своим особным статутом»¹²¹.

«Тая констытуция соимовая, которую сторона припоминала, тут на Волюню приимована быти не может, кгда ж есть розна з статутом»¹²².

¹¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 58 зв., 1577 р.

¹¹⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 287–291 зв., 1576 р.

¹¹⁸ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв., 1579 р.

¹¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 321.

¹²⁰ Скажімо, Статут практично не регламентував роботу гродського суду, зосереджуючись на усталенні засад земського судочинства, що використовували адвокати в ході судових дебатів. Так, у 1570 р. зацікавлені особи спробували відтягнути розгляд декількох справ гродським судом на тій підставі, що засідання відбувалися перед вальним сеймом, а «статут в розделе четвертом артыкул двадцат семьи учит, абы суды не были сужоны передь соимомъ за чотыри недели». Проте адвокат іншої сторони вказав, що артикул регламентував час роботи тільки земського суду: «А ижъ статут литовский и волинский жадных роковъ иных не мает, кром одных земских, до чого рок кгородский, который ведле статуту в розделе четвертом артыкулу двадцат первого ничого не маеть, бо так власне учит: суд кгородский не по рокох, одно уставичне судити, кому одно и которого дня рок припадает, суд кгородский судити повинен» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 183, 1570 р.).

¹²¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв. – 456.

¹²² Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв.

І якщо в першому випадку суд проігнорував аргументи сторони, то в другому декрет ґрунтувався саме на нормі статуту, незважаючи на його загальніший, порівняно з конституційною нормою, характер.

Прийняття III ЛС у ВКЛ 1588 р., який здобувся на значне поширення в рамках усієї Речі Посполитої (мав кілька друкованих видань, на відміну від рукописного II ЛС, і був перекладений польською мовою) неминуло поставити питання про можливість його використання на території Волинського воєводства. Ця проблема ще потребує свого дослідження, однак мені вдалося зустріти згадку про неприйняття III ЛС волинською шляхтою, як і сеймових конституцій. Адвокат наводив традиційні у таких випадках аргументи – особливе правове становище Волині, що було закріплене Люблінським унійним привілеєм, а також використання у судочинстві виключно норм II ЛС:

«К тому, што, деи, тут сторона подобенства выводит з обчих правъ и показует конституции коронъные и статут новыи литовскии, теды, деи, того на подпору себе брат не может, бо, деи, привилемъ, на унии воеводству Вольнскому даным, же не иным правом судити ся мают, толко тым статутом литовскимъ, которыи в он часъ был и которым ся на Вольню тепер судят [...]. А в тым зас статуте есть то варовано и поприсяжено, же не иным правом судити, толко тым правом писаным водлуг розделу першого артикулу первого и сегомо-надцать, и розделу третего артикулу тридцат девятого, и розделу четвертого и артикулу тридцатого, претож, деи, сторона статуту литовского нового, тепер уфаленого, уживат не можетъ»¹²³.

У судовій практиці можна також зустріти посилання на звичай, який теж частіше виконував функції риторичної формули, аніж правового аргументу, що мав враховуватися при винесенні декрету. Хоч адвокати і намагалися поставити знак рівності між правом і звичаєм, судді зазвичай керувалися принципом: «Суд з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного»¹²⁴. Однак в ході процесу важливе було посилання не лише на норму Статуту, що безпосередньо стосувалася суті справи, а й так зване «подобенство»¹²⁵ – аргумент за аналогією, зокрема, з практикою інших судових інстанцій («...на то есть наука короля его м[и]л[о]сти»¹²⁶), яка теж входила в розмите поняття *звичаю*.

«А умоцованые от панов Комаров так же констытуцьею и звичаями в томъ краю, которие, деи, за право мают быти почитаны, указовали и выводили, припоминаючи ан симили декрет его королевской милости, межи панею Волчковою а паномъ Залясовскимъ учиненыи, [...] также и иных декретов тутъ, у суду кгородского луцкого, [...] до тое sprawy подобных, показовали»¹²⁷.

¹²³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 596–596 зв.

¹²⁴ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150, 1579 р.

¹²⁵ Див., наприклад: Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 121, 1584 р.

¹²⁶ Там само. Арк. 58 зв.

¹²⁷ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580.

Схоже, що професійні адвокати уважно стежили за перебігом процесів у судах, ведучи записи і таким чином формуючи адвокатський «портфель» для подальшого використання у своїй практиці¹²⁸. Адже судді могли зіпертися у своїй мотивації вироку й на такий аргумент, як королівський декрет в аналогічній ситуації:

«мы, суд, згожаючися с правомъ посполитымъ и декретомъ короля его м[и]л[о]сти, [...] казали сторонамъ далей у право поступоватъ»¹²⁹.

Зміни у Статут, відповідно до люблінського привілею, могли вноситися лише за ініціативою волинської шляхти з подальшим підтвердженням королем і сеймом, що неодноразово озвучувалося в судових дебатах:

«Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волинскому у привілею волинском, при оним на соиме Любелском даным, ест воеводству Волинскому позволена. Тогда покол тот статут стоит, и в уживаню ест, докол на соиме албо поправен албо теж скажон за сполным всех позволенем не будет, тогда не толко пан Окницкий албо суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати, албо отменяти не може»¹³⁰.

Тривалі дискусії навколо коректури права фіксують вимоги шляхти українських воеводств про проведення її окремо від коронної, у відповідності з «волинським правом» (попри процес уніфікації судочинства в межах Польської Корони)¹³¹.

Непросту ситуацію використання Статуту, який спочатку призначався для всього ВКЛ, в рамках окремого воеводства демонструють справи, де в центрі дебатів було питання осілості адвоката («умоцovanого» «плєніпотента»), обов'язкової по II ЛС. Від початку формування інституту адвокатури питання осілості уповноважених стояло дуже гостро, оскільки ядро цієї групи склали слуги-шляхтичі, що зазвичай були особами прийшлими і не мали на Волині нерухомості¹³². Визнання ж адвоката неосілим і, відповідно, відхилення його повноважень за відсутності сторони, чий інтереси він представляв, означало, що та на суд не з'явилася. У такому разі розгляд справи, залежно від характеру правопорушення, або переносився на інший термін, або припинявся, а в окремих випадках міг закінчитися перемогою позивача. Саме

¹²⁸ Див, скажімо, посилання адвоката у володимирському гродському суді на аналогічну справу, яка розглядалася у берестейському гродському суді, а потому за апеляцією була перенесена на королівський суд («покладал лист его королевское млсти небожчика Жикгимонта Августа славное светое памети, с книг кгородских берестеискихъ вынятыи, [...] в которомъ листе ширей наука и росказанье его королевское милости около выбитья спокоиного держанья ест описана») (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 559 зв. – 560, 1584 р.). В іншій справі після посилання на королівське рішення сторона резюмувала: «...то есть наука короля его млсти» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 58 зв.).

¹²⁹ ЦДІАУК. Ф. 26 оп. 1, спр. 6, арк. 699.

¹³⁰ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149.

¹³¹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог-Львів, 2002. С. 59–74.

¹³² Про становлення інституту адвокатури на Волині див.: Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі...

тому сторони ще перед судовими дебатами намагалися знайти погрішності в уповноважувальному листі (т. зв. «моці зуполной») адвоката супротивника, або ж вимагали підтвердити його осілість, що часто було вкрай проблематичним.

Втім, за ЛС нерухомість адвоката мала перебувати в межах ВКЛ. Для волинських же обивателів після 1569 р., по логіці, територія осілої мусила звизитися до кордонів свого воєводства, або, принаймні, до території українських воєводств, що увійшли до Корони після Люблінської унії. На невідповідність статутного припису новим для Волині реаліям указував адвокат, коронний шляхтич, чий повноваження були оскаржені протилежною стороною:

«Тот статут толко в Литве служит, а не паном волынцом, кгда ж учит тот артыкул, который себе сторона поводовая на помоч противко особе моее берет, иж в Литве мает быти толко оселый, а не на Волынню, для которого жаден с панов волынцов прокуратором быти не мог; их в Литве шукати ку отправованю справ вшеляких, который иж ест не тылко справедливости, але и розумови противный, слушне держан быти не мает, овшем яко неслушный мает быти на сторону отложон»¹³³.

Тим часом волинські суди традиційно не приймали повноважень неосілих на Волині адвокатів¹³⁴.

Подібним чином складалася ситуація і з функціонуванням на Волині возних, які відповідно до статутного припису мали обиратися воєводою по окремих повітах з числа осілої там шляхти. Тож цілком очевидно, що коронні возні урядувати в межах Волинського воєводства не могли, тим більше що у Короні переважна їх більшість була нешляхетного стану. Запровадження уряду генерального возного, чий функції суттєво розширювалися, інколи – на всю територію Речі Посполитої, ситуації на Волині принципово не змінило. Попри їхню спорадичну появу в межах Волинського воєводства, особливо в західній його частині – Володимирському повіті¹³⁵, сторони в судовому

¹³³ ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв.

¹³⁴ Детальніше див.: *Старченко Н.* Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. 1999. № 5. С. 26–31. Втім, в одній із судових справ неосілих у Волинському воєводстві адвокат вказав на її наявність у ВКЛ, що, за його словами, відповідало правовій нормі; і суд взяв до уваги цей аргумент. Умоценого Хотелевского «менечи его быти тут в земли Волинской неосилым, у права не допускали. Матысь Хотелевский подал нам, суду, в статуте роздилу четвертого артикул тридцат четвертый, ведле которого просил, абы был захован, в котором такъ ест написано, иж не мает быти прокуратором жаден чужоземец и неосилый у Великом князьстве Литовском, але толко тот, хто бы был осилый в том паньстве ншомь, въ Великом князьстве Литовском, а Хотелевський, менечи и поведаячи в себе осилост быти у Великомъ князьстве Литовском в повите Городенском, просил насъ, суду, абыхмо рокъ ему на вказане осилости его зложили» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 293 зв., 1576 р.). Хоча дана справа на загальному фоні виглядає скоріш як судовий курйоз.

¹³⁵ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 19, арк. 297, арк. 299: «Тот же енерал Григорей Косовский показовалъ передо мною лист отворонный его королевское м[и]л[о]сти под печатью коронною с подписом руки его м[и]л[о]сти п[а]на канцлера коронного, ему на то енеральство даный, даючи ему моць тым врядом своим справоватъ в Короне Полскои и во всех панствах, до Короны належачих, яко позвы класть, так теж и справы вшелякие справовати».

процесі протестували проти такої практики і на цій підставі намагалися відкласти розгляд справи. Так, спроба легітимізувати дію коронних генеральних возних посиланням на конституцію 1576 р. одним із адвокатів у 1586 р. була рішучо заперечена: «Тая констытуцыя о енералах возных самымъ только обывателем короннымъ [служить], а на обыватели земли Волынский» не поширюється¹³⁶. Втім, суд узяв до уваги конституцію про возних генералів, яка передбачала їхнє урядування в межах всієї Речі Посполитої, і не погодився відкласти справу на інший термін:

«А што болшого, иж сторона показала констытуцыю, по унеи учиненую, о енералех возных, же в Короне Полскои и землях, до нее прилеглих, уряд свои справовати могут, [...] сказал есми в том далшии поступок правный»¹³⁷.

У відповідь адвокат Пилитовський просив про апеляцію з приводу кількох спірних моментів процесу, однак суд не зважив на жоден з них, окрім проблеми з визнанням урядування коронного возного як нової практики на Волині:

«...только з стороны енерала [...], иж то ест речъ якобы новая, и около тых енералехъ в здешнемъ воеводстве Волынском еще не звыклая, для науки и деклярацыи в том его королевское мл. тое апеляцыйи допустили есми»¹³⁸.

В аналогічній справі сторона теж намагалася легітимізувати визнання коронного возного, апелюючи до унії, яка поєднала Волинське воєводство з Короною:

«Ведле права и статуту волынского артикулу двадцат третего з розделу четвертого выписом с книг сознанья возного енерала Каликстего Малицкого, по-полску писаного, которого сторона позваная бурити не может, кгда ж яко енераломъ волынскимъ волно в Короне уряд свои справовати, такъ короннымъ на Волиню за униєю и с присяженемъ едности»¹³⁹.

Однак суд не визнав повноважень коронного возного і відклав розгляд справи: «Суд такового положеня позву яко праву волынскому противно-го не позволяет»¹⁴⁰. До таких аргументів удавалися навіть на початку XVII ст., коли функціонування генеральних возних на Волині цілком усталилося:

«Привилием униєю то остережено, иж водлугъ права воеводству Волыньскому служачого, а не правом корунным обыватели тутошние сужоны, и писмом руским справы их отправованы быти мають»¹⁴¹.

Як звучало в наведеній цитаті, до важливих моментів судової практики належало також питання вживання руської мови як мови судочинства і адміністрації, що було закріплено унійним привілеєм. Так, у 1581 луцький грод-

¹³⁶ Там само. Арк. 525 зв. – 526.

¹³⁷ Там само. Спр. 19, арк. 527.

¹³⁸ Там само. Арк. 527–527 зв.

¹³⁹ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 120 зв.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 121.

¹⁴¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123 зв., 1609 р.

ський суд не прийняв королівського листа, писаного латиною, «заховываючися ведле привилею, на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного»¹⁴². В іншій справі адвокат, заперечуючи використання в процесі писаного польську документу, продемонстрував люблінський привілей і краківську конституцію, а також наголосив: «Вшелякие sprawy водлуг привилею любелского, воеводству Волынскому [даного], писмом рускимъ отправованы быти мають»¹⁴³. Уповноважувальний лист на ведення судової справи Фронца Круша з Іваном Борзобогатим Красенським був відхилений, серед іншого, на тій підставі, що був писаний по-польськи: «Лист умоцованыи пана Фронца Круша, которого служебникъ его перед твою млстью, пане подстаростии, покладает, не водлугъ права и статуту справленыи, не руским писмомъ, але по полску писаныи»¹⁴⁴.

Зрозуміло, що у багатьох випадках за подібними репліками ховалося не стільки переконання, скільки адвокатська риторика. Так, формальною причиною відхилення справи кн. Курбського володимирським гродським судом стало те, що він «не по руски, але по латине подписал»¹⁴⁵. Іншого разу адвокат пробував оскаржити правомочність позову на тій підставі, що слово «капітула» було написане латиною:

«В томъ позве писмомъ закрытымъ латынскимъ есть написано «капитула», которого не толко чернцы в монастыри не знають, але и земля Волынская не уживаетъ, кгда ж привилеємъ при унеи, воеводству Волынскому року шестдесят девятого даном, есть варовано, ижъ вшелякие листы езиком рускимъ мають быти писаныи»¹⁴⁶.

Ще в одній зі справ адвокат луцького біскупа Вікторина Вербицького просив не зважати на королівський лист, писаний латиною, де сповіщалося про від'їзд на війну позваного до суду Василя Жоравницького: «Таковыя листы, по латыне писаные, канцеляреи его королевское млсти до воеводства Волынского писаныи, у суду приимованы быти не могутъ». Судді, вказавши на незрозумілість для них латини і невідповідність такої практики унійному привілею, лист відхилив:

«Мы, суд, ижъ тому листу зрозумити не могли, а заховываючися ведле права посполитого и ведле привилею на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного, того листу латынского в суду не приимовали»¹⁴⁷.

¹⁴² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 340–341, 1581 р.

¹⁴³ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 121, 1596 р. Див. також: «... за приверненьемъ земли Волынское ку Коруне Польскои, данъ есть привилеи, абы земля Волынская своимъ правомъ и статутомъ справовалася, и листы его кролевской м[и]л[о]сти до всехъ обывателеи земли Волынское абы не иньшимъ языкомъ ани писмомъ, толко рускимъ писаныи были» (ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 114 зв. – 115).

¹⁴⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 292 зв., 1570 р.

¹⁴⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 292, 1571 р.

¹⁴⁶ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 556, 1587 р.

¹⁴⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 341, 1580 р.

З неприхованою маніпуляцією люблінськими привілеями для Волинського воєводства зустрічаємося також у справі про вручення кременецькому старості кн. Янушу Збараському королівського листа, писаного польською мовою¹⁴⁸. Князь передовсім вказав на привілей Люблінського сейму, яким забезпечувалося окреме «право» для Волині і вживання руської мови як діловодної:

«За приверненъемъ земли Волынское ку Коруне Польскои, данъ есть привилей, абы земля Волынская своимъ правомъ и статутом справовалася, и листы его королевской млсти до всих обывателии земли Волынское абы не инъшимъ языком ани писмом, толко руским писаны были».

Потому, зауважуючи свою слухняність щодо волі короля, Збараський погоджувався прийняти лист лише у тому випадку, якщо подавачі його пристають на висунуті ним вимоги. У кінцевому підсумку лист так і не був прийнятий.

Як бачимо, попри суперечливість судових рішень, що приймалися у відповідь на аргументи, пов'язані з можливістю/недопустимістю уживання в судочинстві конституцій, звичаю, зокрема, аналогій з декретами інших інстанцій, норм III ЛС, раціональних аргументів («слушності»), власної думки судових урядників¹⁴⁹, часте їх використання в адвокатській риторичі щоразу загострювало увагу волинської шляхти на своїй окремішності в стосунку до решти територій Польської Корони. Суд як місце публічне, водночас сфера часто повторюваних, можна сказати – повсякденних практик, ставав механізмом формування відчуття регіональної окремішності волинської шляхти. Люблінська ж унія, що закріпила правову автономію трьох українських воєводств, а також уживання руської мови як мови суду і адміністрації, дуже швидко стала фундаментом цього процесу, своєрідним «місцем пам'яті», до якого зверталися за найменшою загрозою для особливих волинських прав і свобод. Так упродовж практично одного-двох поколінь з привілеїв, отриманих Волинським, Брацлавським і Київським воєводствами внаслідок Люблінської унії, сформувалася традиція, що визначила характер політичних процесів наступного XVII століття.

Звернімо увагу також на способи окреслення акту, що відбувся в Любліні 1569 р., які зрідка зустрічаються поміж судових матеріалів: від часто вживаного поняття інкорпорації («прилучене воєводства Волинского до Коронного»), «водле привилею при реституции до Корони воєводства Волинского в Люблине»¹⁵⁰), об'єднання на принципах «конфедерации, которою ест злучо-

¹⁴⁸ Там само. Спр. 459, арк. 114–115 зв., 1574 р.

¹⁴⁹ Скажімо, за ухвалою від 5 травня 1575 р., що передбачала введення в рамках Волинського воєводства апеліційної інстанції, судді мали виносити вирoki, коли бракувало певної правової норми, на підставі власної думки: «...в которых речах статуту не станет и в статуте бы не было доложено, якобы ся оная реч розсудити мила, ино водлуг нас болшог[о] довстипу и баченя моег[о] судити буду» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102).

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 18, арк. 210, 1585 р.

но воеводство Волинское с Короною Полскою»¹⁵¹, до сприйняття Волині і Корони як відносно рівноправних сторін цього процесу «панства Волинского ... на унеи зъєдначене се с Короною стало»¹⁵².

Важливим також видається називання Волинського воєводства в низці актів Волинським князівством:

«водле обычаю права посполитого и статуту земьского правъ и волностей наших Великого князства Литовского и Волинского»¹⁵³;

«водле статуту Великого князства Литовского и устав князства або воеводства Волинского»¹⁵⁴;

«водлуг обычаю права посполитого и статуту Великого князства Волинского»¹⁵⁵.

Про те, що в усіх цих випадках не йшлося про писарські помилки, свідчить, зокрема, фрагмент декрету люблінського гродського суду, який був надісланий для виконання на Волинь, оскільки однією зі сторін в процесі виступав волинський шляхтич: «...для далшого чиненья екзекуции водле статуту Великого князства Литовского и устав князства або воеводства Волинского»¹⁵⁶.

Підтвердженням також є фрагмент документа, укладеного 1632 р. перед елекцією по смерті Зигмунта III Вази, що називався «Dzieje Rusi: Spisanie na kształt rocznych dziejów, co sie działo w Rusi od okszczenia się onej», де під датою 1557 р. вміщені такі події: «Universal Zygmunta Augusta, patriarszą władze ogłoszący, eodem rege regnante w corporatio Xięstw Wolyńskiego, Kijowskiego etc. w Koronie Polskiej i Konfederatia Warszawska»¹⁵⁷.

Такий короткий екскурс в ситуацію функціонування різних джерел права на Волині демонструє, як важко було подекуди винести декрет, не порушивши правових приписів, а тим більше в ситуації їх відсутності або ж суперечностей між ними. У той же час таке становище створювало благодатний ґрунт для всіляких судових маніпуляцій, а для сторін – надавало практично безмежні можливості для апеляцій на рішення суду, що могло затягнути справу на невизначений термін. Саме тому й адвокат оскаржених у справі про вбивство Балтазара Гнівоша, пославшись на відсутність у II ЛС шкрутинії, використав досить розповсюджений у судовому процесі хід – припинити справу з формальних причин.

Справді, шкрутинії не було в II ЛС, а введення її за сеймовою конституцією 1578 р. разом з деякими змінами й уточненнями статутових норм («Artykuły przydane do prawa Litewskiego...») відбувалося за ініціативою оби-

¹⁵¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 419 зв., 1580 р.

¹⁵² Там само. Спр. 19, арк. 526 зв., 1586 р.

¹⁵³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, 1570 р.

¹⁵⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв., 1582 р.

¹⁵⁵ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 415–416, 1598 р.

¹⁵⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв.

¹⁵⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. Supplement, 461.

вателів ВКЛ¹⁵⁸, а тому, як підкреслював адвокат в одній зі справ «толко в Литве служить, а не туть»¹⁵⁹. Тим часом, згадувана як цілком відома волинському суду процедура вже в 1573 р.¹⁶⁰, до 1588 р. шкрутинія неодноразово використовувалася в судочинстві¹⁶¹, що не заважало адвокатам при нагоді використовувати її відсутність у Статуті для затягування процесу¹⁶².

Нагадаю, що судовий процес мав змагальний (контрадикторний) характер, де сторони почергово обмінювалися аргументами на свою користь, а суд оцінював їх вагу і по завершенню розмов (контроверсій) виносив вирок. Уся робота по збиранню доказів щодо факту нанесення шкоди і на доведення вини в цьому певної особи/осіб лежала на потерпілому, тобто «отримання справедливості» вважалося справою самого скривдженого. Шкрутинія ж була елементом інквізиційним, де ініціативною стороною мав виступати суд, що діяв від імені короля. Тобто, йшлося про втручання владних інституцій у справи, що традиційно лежали у приватній сфері – передовсім сприймалися як з'ясування стосунків поміж потерпілим і кривдником. Цілком імовірно, що протести проти застосування шкрутинії можна розглядати й під цим кутом зору. Підтвердженням такого припущення може служити неприйняття на Волині *візії* – оглядання місця правопорушення у земельних справах уповноваженими від суду особами в присутності возного, якщо у цьому виникала необхідність. Так, у справі про межові суперечки з сусідами Василь Гулевич пропонував суддям виїхати на місце і впевнитися, що спірні ґрунти належать саме йому¹⁶³. Протилежна сторона заперечувала на тій підставі, що *візії* не передбачали статутіві норми, тож позивач мав би позвати супротив-

¹⁵⁸ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 186.

¹⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв. Утім, в одній зі справ адвокат посилався саме на поправу II ЛС 1578 р. з ініціативи обивателів ВКЛ, яка має поширюватися і на Волинське воеводство як таке, що судиться тим же статутом: «... ясная ест о том констытуция литовская, у Варшаве на соиме валномъ коронномъ варшавскомъ року тисеча пятсот семьдесятъ осмого уфалена, которое обывателе воеводства Вольнского взглядомъ права литовского, же се имъ судят, ведлуг свежей деклярацыи короля его млсти подлежат» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 441, 1585 р.)

¹⁶⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв., 1573 р.: «И бачачи в томъ я собе от панов депутатов надъ право ублизенье немалое быти, а хочечи то показати, ижъ се тое таковое от Борзобогатыхъ обжалованье на мене никгды справедливое показати не можеть, просилемъ, абы в тои речи панове депутаты шкрутыниумъ учинити рассказали, што ся, деи, явне тамъ покажет, иж жадного кгвалту ни в чомъ николи Борзобогатым самымъ и подданымъ галичанскимъ, также потопьтанья никоторого збожа не сталося, чого, деи, п[а]ны депутаты учинити и ни шкрутыниумъ дати не хотели, што я з немалымъ ублизеньемъ справедливости своее быти розуменуочи, свитчилемъ то и самымъ вашею м[и]л[о]стью, м[и]л[о]стивыи кн[я]же воеводо, и тежъ вознымъ».

¹⁶¹ «...инших декретов тутъ у суду кгородского луцкого, где позволяно шкрутынии, кому идеть о горло, до тое sprawy подобныхъ показовали» (ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580, 1587 р.).

¹⁶² ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 577–580 зв.

¹⁶³ ЦДІАУК. Ф. 27, спр. 9, арк. 110–111 зв., 1596 р. – справа Василя Гулевича з приводу межових суперечок з різними особами.

ника до земського суду, а той – відправити справу до підкоморія: «Визии во всемъ праве Великого кн[я]зства Литовского, которымъ се воеводство Во-лынское судит, описаное не маешь»¹⁶⁴.

Гулевич намагався апелювати до здорового глузду, за яким відсутність певного припису не мусила шкодити доведенню своєї невинності чи кривди за допомогою різних засобів – трибунальських декретів, свідків, документів, раціональних пояснень і звичаю, а також наголошував на присутності інквізиційних елементів у волинському судочинстві:

«Не ест то уже на Волянню речь новая инквизиция, бо и с прешлых трибуналов, и с теперешнего была на килканадцати местцах вывожона. И так быт мусит, хто хочет кривду буд теж невинность свою показати, прето суд, прихиялючисе до декретовъ трибуналских и до слушности речи, и до звичаю, добре внесеного, боронити того не можетъ»¹⁶⁵.

Однак адвокат супротивників, просячи про відхилення справи, удався до перевірених аргументів – акцентуванні на особному волинському праві, гарантованому люблінським унійним привілеєм і конституціями, що їх не має порушувати жоден суд, включно з королем:

«... поведает, иж визия в праве коронномъ описаная ест и декретами трибунальскими в справах на визие отсылает, на то такъ поведим, иж есть иншее право и статута коронные, под которое воеводство Волынское не поддегает, але тое право привилеем любелскимъ, на унии данымъ, и конституциями ест варованое, же под него поддегати не мают, але тымъ правомъ Великое кнзство Литовское судитисе мает, в котормъ описано ест, же жаден судъ ани его к[о]р[о]левское м[и]л[ости] судити не мает, одно тымъ статутомъ, имъ данымъ и присяжонымъ, которого мовеня своего и правомъ посполитым доведем»¹⁶⁶.

Також адвокат, відхиляючи твердження Гулевича про випадки уживання візії на Волині, пояснив принципи функціонування судочинства, які треба мати на увазі, аналізуючи різну практику, інколи цілком протилежну, винесення декретів. Він перерахував фактори, від яких залежав декрет у справах прецедентного характеру – дозвіл сторін на той чи той аргумент а чи недостатній професіоналізм сторони, яка могла не зауважити відсутності певної правової норми в Статуті, тобто, знову ж наголошувалося на змагальному характері судочинства.

Суд відмовився брати до уваги аргумент оскаржених про відсутність інквізиції у волинському праві і наказав продовжувати процес, однак у відповідь на їхні протести дозволив апеляцію до трибуналу.

Виглядає на те, що подібні справи не були поодинокими, оскільки у 1613 р. конституцією заборонялося використання у судовому процесі Волині візії як

¹⁶⁴ Там само. Арк. 110.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 110 зв.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 111.

такої, що суперечила праву і звичаям волинським; вказувалося також, що вона була запозичена з трибунальської практики¹⁶⁷.

Тож у судочинстві Волинського воєводства вельми суперечливо поєднувалися норми П ЛС, що змінювалися під впливом нових умов, сеймові конституції і звичай. Цю ситуацію активно використовували адвокати, вибудовуючи на суперечностях свої стратегії, що створює враження ригористичної відданості букві закону. Між тим, за строгим дотриманням правових приписів і високою адвокатською риторикою про любов до «святої справедливості» ховалися цілком прагматичні інтереси. Гра на невідповідностях, щонайменших помилках формального характеру могла загрожувати позивачеві припиненням справи або перенесенням її розгляду на невизначений термін, а відповідач при цьому ризикував поплатитися програвшем ще на вступних актах процесу.

Як бачимо, аналіз окремих судових справ з гострою необхідністю ставить дослідника перед проблемою ширшого характеру – дослідження функціонування судочинства, соціального тла суспільства і ціннісної шкали його представників в їх нерозривній єдності. Без урахування цієї настанови окремі елементи справи про вбивство Балтазара Гнівоша (та й багатьох інших справ) виглядають як малозначущі, що ними можна знехтувати заради несуперечливого і доволі простого пояснення. Між тим виглядає на те, що саме вони є індикатором культурної специфіки шляхетської спільноти Волині ранньомодерного часу, де під культурою, за Роже Шарт'є, розуміємо «повсякденні практики, через які певна спільнота переживає і відображає свої стосунки зі світом, іншими людьми і з самою собою»¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Volumina Legum. Т. III. S. 93.

¹⁶⁸ Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. М, 2003. С. 276.